

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ**

**Лабораторія методології
психосоціальних і політико-психологічних досліджень**

**Тези доповідей, виступів і пропозицій
учасників круглого столу**

**УКРАЇНСЬКЕ НАЦІЄТВОРЕННЯ:
МІЖ КОНФЛІКТОМ І КОНСЕНСУСОМ**

(19 квітня 2018 р.)

КИЇВ – 2018

Українське націєтворення: між конфліктом і консенсусом: Тези доповідей, виступів і пропозицій учасників Круглого столу (19 квітня 2018 р.) [Електронний ресурс] / за наук. ред. О.В.Суший; упор. Максим Слюсаревський. – К.: ІСПП НАПН України, 2018. – 80 с. – Режим доступу: <http://methodology.ucoz.net/load/>

Видання підготовлено за результатами роботи та стенограмою виступів учасників круглого столу «Українське націєтворення: між конфліктом і консенсусом», який був організований лабораторією методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень та проведений в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України 19 квітня 2018 р. Збірник складається з 4-х розділів: націєтворчий процес: теорія і практика; конструкти українського націєтворення: соціально-психологічні аспекти; чинники та механізми суспільної консолідації; перспективи загальнонаціональної консолідації в умовах зовнішніх та внутрішніх викликів. Широка міждисциплінарна дискусія, що розгорнулася навколо порушених проблем, засвідчує важливість науково-аналітичного та соціально-психологічного супроводу процесів консолідації українського суспільства та мінімізації конфронтаційних проявів в контексті реалізації курсу держави на зміцнення національного єднання.

Збірник наукових праць адресовано науковцям, працівникам ЗМІ, представникам органів державної влади та громадськості.

© Інститут соціальної та політичної психології НАПН України

© Лабораторія методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

СУШИЙ О. В.

**д. н. держ. упр., завідувач лабораторії
методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
керівник круглого столу**

Круглий стіл «Українське націєтворення: між конфліктом і консенсусом», який відбувся 19 квітня 2018 р. в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України, відкрив чергову сторінку серії круглих столів та семінарів, метою яких є аналіз і прогнозування соціально-психологічних чинників суспільного та державного розвитку України в умовах зовнішніх та внутрішніх викликів¹.

З року в рік суспільно-політична ситуація в країні вирізняється істотним переважанням процесів диференціації над процесами соціальної та політичної інтеграції, домінуванням деконсолідаційних тенденцій над консолідаційними, розбалансованістю ціннісно-нормативної системи та амбівалентністю масової свідомості тощо, які не тільки негативно позначалися на реалізації національних інтересів держави, але й на позасвідомому рівні сприяли накопиченню в надрах українського суспільства конфліктогенного потенціалу.

Нового драматичного наповнення проблема національної консолідації набула на тлі воєнної агресії з боку Росії, анексії Криму та війни на Сході України. Наразі здається, що війна на Сході України може створити передумови для досягнення суспільної злагоди, зміцнити міжгрупову довіру і солідарність і тим полегшити майбутній діалог. Але як усунути структурні деформації та глибокі поділи, які впродовж десятиліть розділяли українське суспільство і які, власне, й уможливили для Росії відносно легку анексію Криму, окупацію Донбасу та охоплення значної частини громадян України антиукраїнською пропагандою, якщо ці структурні деформації та поділи глибоко закорінено у масовій свідомості й стали формулою «думання» нас про самих себе та «діяння», згідно заданої програми?

Запропоноване для обговорення проблемне поле насамперед зумовлено потребою й пошуком можливостей загальнонаціонального єднання в умовах внутрішньополітичної нестабільності та зовнішніх загроз цілісності України, що, в свою чергу, потребувало осмислення того, що процес національної консолідації в Україні за роки незалежності не набув системного та цілісного характеру, а був переважно фрагментарним та ситуативним.

Тематика першого круглого столу передбачала обговорення таких питань:

1. Що є головною причиною української роз'єднаності й вразливості перед зовнішнім тиском та маніпуляціями?
2. Наскільки глибокі зміни в самосвідомості українців на тлі теперішньої ситуації в Україні, наскільки вони ґрунтовні та, так би мовити, незворотні?
3. Націєтворчий процес в Україні: як подолати виклик безсуб'єктності?
4. Механізми суспільної консолідації в Україні.

Сподіваємось, що започаткований круглий стіл стане дискусійною платформою для подальшого обговорення та презентації результатів теоретичних та емпіричних досліджень, спрямованих на пошук можливостей загальнонаціональної консолідації та мінімізації конфліктно-конфронтаційних проявів у суспільстві в умовах зовнішніх та внутрішніх викликів.

¹ **З історії КС:** Впродовж 2014-2016 років в рамках засідань круглого столу за темою «Ситуаційні чинники особистісного та суспільного розвитку» було проведено низку зустрічей представників науково-експертної спільноти. З матеріалами, підготовленими по завершенні цих зустрічей, можна ознайомитись на сайтах ІСПП НАПН України (http://ispp.org.ua/bibl_24.htm) та лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень (http://methodology.ucoz.net/load/materiali_ks/3#).

ВСТУПНЕ СЛОВО. ПРИВІТАННЯ УЧАСНИКІВ

СЛЮСАРЕВСЬКИЙ М.М.
член-кореспондент НАПН України,
директор Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Шановні учасники!

Хочу щиро і сердечно привітати Вас із початком роботи круглого столу! Розпочинаючи цю розмову, варто, мабуть, сказати те, що є, напевне, очевидним для більшості присутніх, що тема і питання, позначені в програмі, є дуже актуальними на наш час і водночас складними для обговорення. Складними, тому що ми всі перебуваємо всередині процесу, про який йдеться, і, пробудивши пристрасті, людині дуже важко правду віднайти, як сказав класик. Тут не уникнути суб'єктивних оцінок, можливо, якогось гіпертрофованого чи деформованого бачення, це зрештою природно, оскільки вчені – також люди, як і всі, і не можуть не перейматися тими пристрастями, почуттями, які пробуджуються в процесі такої розмови. З іншого боку, хоч вчені і люди, вони все ж таки вчені – і знають трохи більше, ніж пересічний учасник того ж процесу. Тому їхні рефлексії говорять, можливо, трохи більше і можуть дати інтелектуальне підґрунтя для адекватного вирішення питань, які порушуються.

Щодо тем цього круглого столу. От, наприклад, «Націєтворчий потенціал історичної психології» – мені видається, що такий потенціал справді є, і історична психологія на часі. Хтось із відомих сказав, що націю згуртовують не спогади про минуле, а проекти майбутнього. Але тут лише частка істини. Не можливо не враховувати уроків націєтворення минулого, із позитивами і негативами, тому що кумулятивний ефект треба враховувати і адекватно спрямовувати. Довелося більше говорити про негативи минулого, нашої національної історії, але були й очевидні позитиви. Наприклад, на поч. 19-го століття це було просто диво, що раптом частина тодішньої інтелігенції згадала, що вони українці. Фактично ж усе «заглохло», розчинилося в імперській ідеології. Насамперед Тарас Григорович Шевченко, але ж він був не самотній, нехай і жменька тих людей, але якби вони не створили відповідного середовища, то нічого б не було, і того ж Шевченка, який завдяки своєму таланту став яскравим виразником настроїв національного відродження. Цей імпульс націєтворенню був даний в набагато гірших умовах, як би ми не оцінювали наші 90-ті роки. І він привів до того, що через століття, на початку 20-го століття, цвіт нації піднімався і гинув за це. Хоч і не було критичної маси прихильників національної ідеї, але вони були, імпульс був даний. І це, безперечно, свідчить про те, що ми у своїй національній психології, історії, історичному ракурсі національної психології, можемо знайти джерела для подальшого розвитку й спрямування, і осмислення, яке, попри весь свій уже згаданий суб'єктивізм, матиме позитивні наслідки, тому що думка вченого – це думка якоюсь мірою компетентна, і якщо вона ще й проходить апробацію в процесі колективного обговорення, то має шанс наближення до істини.

Хочу також сказати про важливість того, щоб ідеї, які виникають в процесі обговорення, не губилися. Не завжди вміємо – чи, радше, завжди не вміємо – перетворити свої заходи на комунікативну подію. Думаю, Віталій Олександрович [Татенко] в доповіді «Мотивація націєтворення...» спиратиметься на свою суб'єктно-вчинкову концепцію. Про брак суб'єктності зараз у наших геополітичних справах, і у всіх інших, не говорить тільки лінивий. Але про це можна було б почати говорити й значно раніше, якби достатньою мірою до суспільства доносилися ідеї, які виникають у науковому середовищі, зокрема в межах нашого колективу. Суб'єктно-вчинковій парадигмі (концепції) нараховується вже, мабуть, три десятиліття (чи близько того). Завдяки Віталію Олександровичу розуміння суб'єктності розширювалося, цьому є документальні підтвердження, зокрема можу послатися на свої публікації, де ще півтора десятиліття тому предмет політичної психології визначався через поняття суб'єкта. Йшлося про суб'єктність сукупну, колективну тощо. Якби це все [було почуто] трохи раніше, ніж зараз, коли про це почали говорити всі. (Можна леліяти марнославну суб'єктивну надію, що це насправді доходило. Однак не переоцінював би цього. Об'єктивні обставини призвели до того, що зараз поняття суб'єктності, чи точніше браку суб'єктності, піднесено в ранг загально обговорюваного.) Якби це було донесено і підхоплено півтора десятиліття тому, то, видається, більший би був і результат в процесах націє- та державотворення. Зараз це центральна проблема – набуття суб'єктності, у внутрішньополітичному, геополітичному житті, усіх інших сферах.

В соціології її сучасний етап розвитку трактується як такий, що вимагає входження в процеси розбудови громадянського суспільства, і це йде в супрязі з [настановленням], щоб дослідження, їх результати, обговорення, ставали комунікативною подією, поряд із соціальною рекламою, не менше, ніж політичні новини. Хотів би побажати учасникам сьогоднішнього круглого столу успішного обговорення, глибоких рефлексій, але також і донесення ідей, висновків до ширшої аудиторії. Крім формату рекомендацій конференцій, які, можливо, ніхто не читає, зараз є й ширші можливості, пов'язані із соціальними мережами. Важливо, щоб резонанс розходився, як хвилі по воді, в інформаційному просторі, щоб було не тільки формальне оформлення, але й присутнє просування думок, які, як свідчить досвід, часто випереджають громадську думку, суспільну свідомість, і якщо будуть вкинуті своєчасно, то, є сподівання, дадуть користь у вирішенні питань, які хвилюють зараз переважну більшість суспільства і нас як його учасників, які водночас є його рефлексивною підсистемою. Успіхів у нашій роботі!

НАЦІЄТВОРЧИЙ ПРОЦЕС: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

МОТИВАЦІЯ НАЦІЄТВОРЕННЯ ЯК ПРЕДМЕТ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

ТАТЕНКО В.А.

член-кореспондент НАПН України, д. психол. н., професор,
головний науковий співробітник лабораторії методології
психосоціальних і політико-психологічних досліджень,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України

Націєтворення може розглядатися як спонтанний процес самоорганізації та еволюції спільноти як складної соціально-психологічної системи з усіма синергетичними ознаками її існування, а може розглядатися як форма індивідуально-групової діяльності, в структурі якої логічно виділити мотиваційний блок. Занурення в означену тему дозволяє сформулювати ряд питань, що потребують відповіді, зокрема, з боку соціальної психології.

Перше питання стосується того контрагента, який сьогодні найбільш серйозно протистоїть процесу націєтворення. Слід думати, що це процеси глобалізації та регіоналізації. Суть проблеми полягає в тому, чи є сенс розбудовувати націю, якщо, мовляв, весь цивілізований світ прагне глобалізації? До речі існують думки, що мотивація розробки глобалізаційної парадигми належить еліті, насамперед, бізнесовій, яка почуває себе затісно в межах окремої нації. Але як тоді бути з очікування, що саме еліта може і повинна бути головним ініціатором процесу націєтворення, розробником його проекту, силою, покликаною мобілізувати народ на цю справу?

Друге питання стосується того, чи можна розглядати націю як самостійну цінність і мету, чи тільки засіб, необхідний спільноті для задоволення потреб у безпеці, економічній і політичній стабільності тощо? До речі, К. Дойч в своїй книзі «Націоналізм і соціальні комунікації» визначає нації як засоби створення єдиного простору спілкування, завдяки чому модерні суспільства здатні успішно розв'язувати різноманітні проблеми. Проте, заслуговує на увагу також думка Макса Вебера про те, що головна мета нації полягає у культивуванні власної культурної індивідуальності. Крім того, одним з потужних чинників процесу націєтворення можна вважати прагнення народу до етно-культурної і політичної самоідентифікації. В даному разі творення чи відродження нації постає вже не тільки і не стільки як засіб, або як вимушена активність, а як активність добровільна, ініціативна, творча, як відносно самостійна цінність і мета, як внутрішній мотив, що надає смисл індивідуальному і суспільному життю представників певного соціуму. Це той рівень, на якому народ як автор-діяч, як суб'єкт виявляє готовність до боротьби і самопожертви заради утвердження і відстоювання ідеалів свого національного буття.

Третє питання стосується того, наскільки однорідною є мотивація націєтворення. Зокрема, звертає на себе увагу те, що представники різних соціальних груп можуть по-різному ставитись до національного як цінності. Так, національна буржуазія – зацікавлена в тому, щоб мати економічні привілеї, селян більше влаштовує консервативна національна політика, інтеліганція може виявляти

інтернаціональну орієнтацію, як наприклад в науці. Влада вимушена лавірувати в національному питанні. Військові – згідно з обов'язком захищати національні інтереси тощо (І.С. Кон). Цікавою в цьому плані також видається думка М. Рябчука про те, що націю творить буржуазія, селянам вона не потрібна, феодалам вона не потрібна, і аристократії вона особливо не потрібна².

Певну риску подібним дискусіям підводить соціально-психологічне положення про те, що процес утворення нації чи її відродження тільки тоді починає набувати ознак конструктивної колективної активності, коли це стає потрібним багатим і бідним, роботодавцям і робітникам, працюючим і безробітним, народу і владі, титульному етносу і етнічним меншинам, якщо розробка проекту створення нації, її розбудови чи національного відродження, проведення відповідної організаційної, просвітницької роботи в масах тощо ініціативно і відповідально здійснюється економічною, політичною, інтелектуальною елітою країни, її національними лідерами на основі духовного мотиву творення соціального блага для свого народу.

Четверте питання – більш філософсько-психологічного плану про те, що націєтворча активність може будуватися переважно на мотивації «вивільнення від» чи на мотивації «вивільнення для». Так, стати незалежним ще не означає стати вільним. Орієнтація на «свободу від», як правило, зупиняє націєтворчий процес, як тільки загроза зменшується чи зникає.

П'яте питання звертає увагу на те, що мотивація участі у процесі націєтворення може характеризуватися різним рівнем усвідомленості, адекватності, психологічної сили і стійкості. А отже, існує необхідність розробки і запровадження в практику технології діагностики, корекції, актуалізації і формування мотивації участі громадян та їх груп у процесі творення нації. Це і є головний висновок нашого дослідження.

* * *

Д и с к у с і я

Смольніков Ю. Б.,

к. істор. н., Гуманітарний інститут Національного авіаційного університету,
доцент кафедри історії та документознавства

– Ви сказали, що глобальній еліті тісно в національних кордонах і вона зацікавлена в глобальних процесах, що передбачають імміграційні потоки. У той же час на останніх виборах в Австрії, Італії прийшли до влади «праві» партії, які роблять наголос не на глобальному розвитку, а на національності, на етнічності, етноцентризмі, виступають проти глобальних процесів. Тобто, з одного боку, еліта зацікавлена в глобальних процесах, [прагне] розмити національну свідомість, створити «глобальну націю», а з іншого – саме ці її дії фактично призводять до відродження націоналізму. Це не тільки Східна Європа (Угорщина, Польща), також Центральна (Голландія, Австрія). Як Ви бачите перспективу, чи вдасться глобальній еліті дійсно подолати націоналізм, чи їй це не вдасться з огляду на відродження націоналізму в Європі?

Татенко В. О.:

– Думаю, біда полягає в тому, що починають проявляти себе то там, то там глобалізм і націоналізм у своїх крайніх формах. Відмінити процеси глобалізації неможливо. Відмінити процеси націєтворення теж неможливо. Оптимальний варіант – розумно, мудро узгоджувати ці два процеси, тому що вони не просто протилежні, а становлять

² Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення / М. Рябчук. – Київ, Критика, 2000. – 272 с.

єдність протилежностей (принаймні, так хотілося б розуміти). Глобалізація без національного розвитку окремих соціумів (момент індивідуальності, про який сказав Максвелл) не має сенсу, перспектива втрачається, якщо не буде діалектично, органічно приєднуватись контекст національного будівництва.

Слюсаревський М. М.:

– Хотів би додати й послатися, тому що це цілком до місця, на президента нашої академії Василя Григоровича Кременя, який зауважує, що глобалізація – це не тільки єднання, інтеграція, а це й загострення міждержавної, міжетнічної тощо конкуренції.

Татенко В. О.:

– Тобто присутні й негативні моменти).

Слюсаревський М. М.:

– Не оцінював би суто в аксіологічній рамці негативного і позитивного. Це об'єктивно, наскільки можемо розуміти. Не можна відмінити ні єднання, ні, так би мовити, внутрішньовидової боротьби.

Тим паче що демократичний світ випустив «джинів з пляшки», якими користується світ абсолютно не демократичний. Розуміємо, що причини завжди глибші, але важливий і привід, так от приводом для бурхливого відродження націоналізму в Західній Європі що стало? Міграція (нестримна) із тих країн, які далекі від демократизації, глобалізації та всього такого іншого. Ці «упосліджені» нації (ні в якому разі не хочу, щоб це сприйнялось як негатив, але це як даність) просто користуються – у тих же виявах тероризму – надбаннями демократії, їх експлуатуючи і повертаючи на свою користь. Природно, що як рух маятника виникають певні процеси в західних суспільствах, протести, і на фоні цього підносяться консервативні націоналістичні сили. Все закономірно.

Татенко В. О.:

– Як зазначав у доповіді, даремно очікувати позитивного моменту від такого, викликаного негативними моментами, націєтворення.

Смольніков Ю. Б.

– Щодо конкуренції. Фактично, внаслідок міграції, коли певна країна (Німеччина та інші) запрошує мігрантів, конкурентоспроможність цієї країни падає, оскільки це великий тягар для соціальної системи, економіки, тобто фактично, ті хто запрошують, слабнуть.

Слюсаревський М. М.:

– Однак і користуються. Тут демократія, фактично, заганяє себе в пастку. Це один із випущених джинів – поліетнічність, хоч зараз західноєвропейські лідери й відхрещуються від цього. Так само й проблема свободи слова. Зараз інспіровані російськими грошима ЗМІ на Заході абсолютно безсоромно використовують цю свободу слова, оскільки треба будь-яку точку зору, якщо це й навіть абсурдно, давати з різних сторін. Це стандарт демократичного світу, і нічого не вдієш.

Однак це все ж різні процеси: загострення конкуренції між державами – це все-таки йдеться про розвинуті держави (чи більш-менш розвинуті), а вплив потоків міграції – це дещо інші процеси, які не можна вмістити в категоріальну сітку

конкуренції між державами, це те, що накладається і є супутнім фактором, який ще більше ускладнює даний системний процес.

Лазаренко Б.П., к. філос. н., ст. наук. співроб.,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
провідний науковий співробітник лабораторії соціальної психології особистості

– Про ідеї, які заволодівають масами, й ідеології. Як я зрозумів [думку доповідача] свою роль відіграє як свідоме, так і несвідоме. Перше питання: чи вивчаєте механізми їх взаємодії в розрізі націєтворення?

Татенко В. О.:

– Це питання до Фрейда і Юнга. Відповідь – певною мірою.

Лазаренко Б.П.:

Друге питання. Наскільки мають вплив колективні травми (в Україні, в Росії, руйнування СРСР, «радянського народу» як нової історичної спільноти)? Не пройшло й кількох років після відокремлення республік, як почались міжетнічні війни. Ми зараз теж перебуваємо в такій війні. Чи відображується це певним чином в ідеології творення української нації? Чи як ще Кант казав, тільки Бог за всіх, а тут кожен за себе? Чи бачите Ви тут якісь можливості поєднання (або врахування) травматичного досвіду?

Слюсаревський М. М.

– Хороше питання, на кілька академічних годин).

Татенко В. О.:

– Націєтворення не можна розглядати як лінійний процес. Це процес нелінійний і лінійний одночасно. Як зазначалось у доповіді, можна розглядати його як процес спонтанної самореалізації і еволюції соціальної системи. А можна розглядати і як цілеспрямований процес (усвідомлюваний, відрефлексований) суб'єктної активності з формування нації (чи її відродження). Цікаво ввести Ваше питання в ракурс проблеми творення і відродження. Є така дискусія, я її сьогодні розглядав: відродження нації чи творення нації? Складно знайти однозначну відповідь. Щодо травм, які супроводжували процеси зародження (відродження) чи творення (відтворення) нації, негативних аспектів, які фіксувалися і накопичувалися (як будь-які травми) – думаю, проблемність у тому, що впродовж історії порушувався спонтанний процес формування і розвитку української нації, і це могло викликати дійсно певні проблемні моменти. Для цього є історія, яку вивчаємо, і треба враховувати те, що було негативним, хоча, я думаю, на кожному новому історичному етапі дуже багато нових факторів. Озиратися потрібно, але більшою мірою враховувати ситуацію сьогодення (у політичному, економічному житті тощо).

Савінов В.В.,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
молодший науковий співробітник лабораторії соціальної психології особистості

– Чи націєтворення (націєбудування) завершуваний процес? Він має [кінцеву] форму, чи це перманентний процес, і він не має продукту? І чи схоже націєтворення у всіх націй, чи процеси дуже унікальні, і схожого менше, ніж [подібного]?

Татенко В. О.:

– Кожна нація – якщо розглядати з точки зору мотивації – керується щонайменше трьома мотиваційними сюжетами у відповідності до загальнолюдського (загального), особливого і одиничного. У кожній нації, у кожного народу, є певні загальнолюдські моделі націєтворення, особливі і одиничні. Тому є спільне, і є унікальне.

Плющ О.М., к. психол. н., с. н. с.,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, старший науковий співробітник лабораторії соціально-психологічних технологій

– Как Вы соотносите понятия «нация» и «народ»? В Конституции сказано, что носителем власти является народ Украины, а не нация.

Татенко В. О.:

– Там сказано про народ не як носій влади, а як джерело, «источник».

Плющ О.М.:

– Хорошо. Присягу принимают перед народом Украины, а не перед нацией.

Татенко В. О.:

– Розділю поняття «народ як джерело влади», і «народ як носій влади». Як джерело влади він може перетворитися в носія влади, а може і не перетворитися (якщо йому не дадуть цього зробити). Щодо того, як розрізняю поняття «народ» і «нація». Коли громадянин України – турок, узбек, татарин – на запитання «Ти хто?» каже: «Я – татарин» – то це народ України. А якщо він скаже, що він українець, то природний українець може висловитися критично з цього приводу. Нація ж це тоді, коли татарина питаємо: «Хто ти?», а він каже: «Я – українець», як в Америці американець, і корінний українець при цьому не висловлює заперечень. Це якщо співвідносити поняття. Якщо ж давати визначення окремо, то вони будуть іншими.

Слюсаревський М. М.:

– Є поняття етнічної нації, і є поняття політичної нації.

Татенко В. О.:

– І є поняття етнополітичної нації.

Слюсаревський М. М.

– Етнополітична нація – це певною мірою знята етнічність на основі політичних державотворчих процесів. Якщо говорити про націю в політичному сенсі (хоча тут багато питань, чи варто дійсно протиставляти, оскільки політична нація вибудовується лише на основі етнічної нації, іншого шляху ніде немає, інша річ, що при цьому вбирає в себе іншоетнічні елементи), то є мови, які взагалі не дають цього розрізнення. Наприклад, у Польщі що «народне», що «національне» – це однаково, навіть слова немає, яке позначає якісь відмінності. Тому між народом і нацією в політичному сенсі фактично можна поставити знак рівності.

Татенко В. О.:

– Частково [суто] лінгвістичні причини призводять до проблематизації, яка, можливо, є зайвою.

Слюсаревський М. М.:

– Щодо того, чи націєтворення завершений чи не завершений процес [запитання Савінова В. В.], це теж якась лінгвістична категорія. Якщо націєтворення розглядати як національний розвиток (а чому б і ні?), то, звичайно, ніякого завершення немає, якщо ж як зведення якоїсь будови, каркасу, то коли вже розвинені певні інститути нації, цей процес можна вважати до певної міри завершеним.

Повертаючись до питання Бориса Петровича [Лазоренка] про співвідношення свідомого і несвідомого – проблема складна і дійсно не вирішувана в рамках круглого столу, але інколи ми занадто схильні протиставляти ці речі. Свідоме виникає на основі спонтанного розвитку, інакше, мабуть, і не може виникнути. Повернуся знову до прикладу з початку 19-го століття. Чому цим людям, які були дворянами, забезпеченими, інтегрованими в російське суспільство, чому їм заманулося бути українцями? Або, ще яскравіше, тому ж Шевченку? Люди, які вийшли з таких низів, з такого соціального пекла, як Шевченко, як правило, ставали стовпами самодержавства. Тому що вони дуже цінували свій новий статус. Справді – академія, блискуче майбутнє тощо. Пересічний громадянин Російської імперії десятою б дорогою обходив усякі кирило-мефодіївські братства – якби не було отого несвідомого, що раптом штовхало до ірраціональних, алогічних кроків. Розумію так, що свідомі дії та вчинки націєтворення виникають на основі неусвідомлюваних імпульсів. Інша справа, що коли це вже виходить на рівень свідомого, раціонального, то вже немає іншого шляху, як свідоме керування процесом. І чим більш консолідованим воно буде, тим кращим буде результат. Тому й починаємо говорити про суб'єктність, про використання повною мірою інтелектуального потенціалу, про вольові дії, об'єднання.

Татенко В. О.:

– Чуттєва сфера.

Слюсаревський М. М.:

– Можна вважати, що на якомусь етапі суто несвідомі імпульси себе вичерпали в даному процесі і реалізуються вже на свідомому рівні. Але все ж несвідомим свідоме підживлюється, без цього не може достатньою мірою втілюватися.

Татенко В. О.:

– Наприклад, людині «не йметься», вона не знає, що її бентежить, а [це насправді] вона має внутрішній несвідомий імпульс до етнополітичної самоідентифікації: «Хто я? Що я? Звідки я? Хто мої пращури?». Отак несвідоме поєднується, поступово усвідомлюється і взаємодіє у сфері мотивації.

ТРАНСФОРМАЦІЯ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ (2014-2017 рр.)

РИМАРЕНКО С. Ю.

д. політ. н., професор, головний науковий співробітник,
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф.Кураса НАН України

Перш ніж почати, хотів би внести певну ясність щодо «народу» і «нації». Конституція України як законодавчий акт, основний закон прямої дії, оперує поняттям: «народ України складається з української нації, національних меншин і корінних народів».

Дуже цікава була попередня доповідь: філософсько-психологічно-світоглядна. Живемо в турбулентний час змін, давні китайці застерігали жити в цей час, але так трапилося, що ми живемо, і ті процеси, які відбуваються в Україні, не є унікальними. Вже сьогодні говорили про сплески, не сказав би націоналізму, але правих рухів. Можна, звичайно, назвати Марін Ле Пен націоналісткою, а що, Макрон не націоналіст в цьому сенсі? І загалом, якщо відстоювати інтереси своєї нації, не принижуючи і не зачіпаючи інтереси інших націй, то не бачу негативної конотації в самому терміні «націоналізм». Шовінізм там зрозуміло: ультраправі, неонацисти – це геть інше. Знаходимося в такому дуже турбулентному і амбівалентному світі, де наші усталені погляди вже навіть десятирічної давнини, не є адекватними сьогоднішньому. І це викликає, зокрема й серед політиків, певну розгубленість, намагання спиратися на минулих авторитетів, оскільки сьогоднішніх авторитетів ще, мабуть, не існує. Ситуація в науковому середовищі дуже амбівалентна, мені здається, сьогодні необхідно виробляти новий науковий інструментарій. Звичайно, Україна не є якимось унікалом у світових процесах, і ті процеси, які відбуваються в Україні, а саме в соціокультурній сфері, вони характерні й для інших країн світу.

По-перше, хотів би зазначити, що у світі практично не існує гомогенних суспільств. Є ліві, праві, популісти, радикали, байдужі, небайдужі. Говорити про загальнонаціональну консолідацію як процес, що веде до певного конструкту, мені видається [сумнівним]. Ми сьогодні говоримо про створення політичної нації – це процес, який, можливо, колись буде завершений. Але, як показує досвід, загальнонаціональна консолідація – це така *Fata Morgana*, чи мрія, до якої необхідно рухатися, але оскільки суспільство не є априорі гомогенним (і ніколи не буде), то говорити про це як якийсь ідеал, очевидно, можливо, однак рухатися – не одне десятиріччя, м'яко кажучи.

Україна має величезну специфіку у порівнянні з іншими країнами, а саме напруження у російсько-українських відносинах, яке впливає (і буде ще довго впливати) на політичні погляди українців, на геополітичні орієнтації. І це змінює, як показують всі соціологічні опитування, національну самоідентифікацію українців і пов'язані з нею ціннісні орієнтації. Беручи до уваги історичні чинники розвитку України, регіональні особливості, типи політичної культури, електоральна свідомість, мають цілком об'єктивні причини, а спроби, навіть теоретичні, конструювання гомогенного середовища є утопічними. Культурне розмаїття, культурна мозаїка є величезним надбанням не тільки України, а й всього світового співтовариства, адже усі культури є унікальними і відображують історію свого народу.

Водночас це зовсім не означає, що процес консолідації набув безповоротного характеру. Є очевидними труднощі консолідації, пов'язані з ефективними

інститутами, етнокультурними упередженнями, регіональними поділами і ще багатьма-багатьма речами, включно з іще незавершеною емансипацією багатьох українців від уявної панслов'янської єдності.

Хотів би звернути увагу на два моменти. По-перше, це зростання самоідентифікації українського народу як громадян України всупереч ідентифікації регіональної (локальної), яка переважала до 2014 року. Хоча цей процес не можна вважати стійким, що не має зворотного шляху. Це мені нагадує іконку Skype, коли йде лінія підйому-падіння-підйому. Процеси самоідентифікації не є лінійними, сталими раз і на завжди. Стверджувати, що сьогоднішній підйом патріотизму і національної згуртованості є остаточним, я б не наважився. Можливий зворотний процес повернення до локальної, регіональної самоідентифікації. Тут є багато речей, які неможливо виміряти.

Друга особливість – це зростання у всіх регіонах (звичайно, крім окупованих) патріотизму, який сьогодні становить за останніми соціопитуваннями близько 68 %, а самоідентифікація з Україною як державою – біля 93 % (найвищий показник за всю історію існування нашої держави).

Існування ідентифікаційних відмінностей стосовно певних цінностей між жителями окремих регіонів ще не свідчить про існування розколу між ними, оскільки суттєві відмінності у поглядах на одну проблему (наприклад, мову чи вектор зовнішньополітичного розвитку) «перекриваються» паритетністю або тотожністю поглядів на іншу проблему (економічні питання, ідентифікація з певною ідеологією чи партією, українською культурною традицією тощо).

Якщо практично усі соціологічні опитування починаючи ще з 2000 р. свідчили про наявність «розколів» між політичними елітами у значно більшій мірі ніж «розбіжностей між мешканцями умовно полярних регіонів, то як сталося, що багаторічна регіональна «толерантність» виявилася ефемерною? Як сталося що суспільство поляризувалося, поляризувалися погляди та думки? Відповідей може бути багато, але очевидно, що стан війни – є найпотужнішим фактором прискорення формування ідентичностей, і в ОРДЛО ми маємо справу з формуванням (конструюванням) нової ідентичності, навіть поки що у формі квазіідентичності. Люди розійшлися по різні боки барикад. Якщо ситуація загострюватиметься, то триватиме ще довше.

Події останніх років істотно змінили співвідношення політичних сил в Україні та підтримки двох відмінних цивілізаційних (насамперед, ідентифікаційних) напрямків розвитку. На сьогодні, це вже ні для кого не є таємницею, європейський вектор розвитку України підтримується значною більшістю громадян. У той же час, зміни орієнтацій не тотожні змінам цінностей. Останній процес відбувається надзвичайно поволі, оскільки передбачає ґрунтовну зміну цілого комплексу поглядів, звичаїв, звичок, настанов.

У той же час, дійсною проблемою є практичне самоусунення від вирішення цих (як до речі, і багатьох інших) проблем головного політичного гравця – держави. Концепції «національний інтерес», «національна безпека» тільки в останній час почали активно включатися до державної політики України. Відсутність чіткої державної політики консолідації українського суспільства, заміщується і компенсується саморегуляцією етнополітичних та регіональних процесів у країні.

Нарешті, ми всі звикли говорити про «дві України», з легкої руки Миколи Рябчука, який говорив про Україну україномовну (умовно) та Україну російськомовну. Тобто протиріччя пролягали між умовними «Сходом» та «Заходом»,

де Дніпро був таким собі Тібром, і це був головний соціокультурний вододіл на терені України. Сьогодні б не наважився говорити, що цей поділ є сталим. Радше, на сьогодні лінія розподілу пролягає не між україномовним Заходом і російськомовним Сходом, а між російськомовною Донецькою областю і так само російськомовними Дніпропетровською, Харківською областями. І це вже зовсім інший поділ. Він стосується не так мовних компонентів, як ставлення до держави Україна і бачення (візії) її майбутнього. Зрештою, коли сьогодні говоримо про «дві України», то дійсно можемо говорити про дві України: Україну, яка захищається, збирає гроші на армію, відбудовує бізнеси – і Україну корумповану, де виборці продають свої голоси за гроші, де суди виносять неправосудні рішення.

Крім того, що в Україні об'єктивно існували регіональні розбіжності, це накладалося на жорстку матрицю політичного вибору. Не є таємницею, що українські фінансово-промислові групи (і політичні партії як надбудови над ними) мали певну регіональну «прописку». «Партія регіонів» (її вже немає, але є правонаступниця – «Опоблок») – це Південний Схід, партія «Батьківщина» і суміжні політичні рухи – Наддніпрянщина тощо. Сьогодні спостерігаємо надзвичайно цікаву картину (наслідки якої ще потрібно буде осмислювати), коли відбувається зіткнення загальнонаціональних, регіональних і локальних інтересів. Коли на регіональному рівні інтереси суспільства, інтереси регіонального політичного класу, інтереси регіонального політичного лідера почали частково вступати в протиріччя з інтересами України в цілому, загальнонаціонального політичного класу, загальнонаціональних лідерів.

Насамкінець, зазначу, що я є поміркованим оптимістом і сподіваюся, що тренд підсилення загальнонаціональної ідентичності збережеться принаймні у коротко- та середньостроковій перспективі. Якщо цей тренд збережеться, то є сподівання, що українська нація як конструкт, як проект, буде спроможна перейти в стан української політичної нації, а ми з вами заживемо більш щасливо і завершено!

* * *

Д и с к у с і я

Татенко В.О.:

– Ви більше звернули увагу на негативні фактори, які впливають на консолідацію населення: війна, Путін. Чи можливо виділити на противагу цим чинникам якісь чинники позитивні?

Римаренко С. Ю.:

– До позитивних теж би відніс війну, оскільки з одного боку це негатив, а з іншого – позитив.

Татенко В. О.:

– Оскільки [в умовах війни] більша консолідація?

Римаренко С. Ю.:

– Так, на жаль, так є. Будь-яка війна, будь-який катаклізм веде до консолідації.

Татенко В. О.:

– Гуртом і батька легше бити?

Римаренко С. Ю.:

– Саме так.

Татенко В. О.:

– Чи щось «третє», крім війни, дано?

Римаренко С. Ю.:

– Давайте спробуємо провести коротко деконструкцію: розумію, що історія не має «якби, то», але українська нація, [точніше] український народ (оскільки українська нація – це сегмент українського народу, народу України) – чи можна говорити, що народ був згуртований, консолідований? На кінець 2012-го – початок 2013-го громадянами України вважали себе близько 80 % населення, натомість трохи більше 8 % вважали себе «громадянами Радянського Союзу». Якщо брати за віком, то зрозуміло – 60-, 70-, 80-річні, [але] й 20- чи 30-річні вважали себе «громадянами СРСР». Війна – це завжди погано. Але не знаю, чи є якийсь іще «прискорювач» формування (чи конструювання) ідентичності, крім якихось таких потрясінь. У стабільному суспільстві – заможному, де забезпечені права людини: медицина, зарплата, безпека (скажімо, Німеччина чи Бельгія) – зазвичай ніколи не виникає запитання, хто ти є. Говоримо про націєтворення – це, безумовно, якщо не безкінечний, то довгий-довгий-довгий шлях. Не дарма згадав про Бельгію, оскільки говоримо про «дві України», а можна говорити про «три Бельгії». Процес націєтворення там мав хвилеподібний характер, Бельгія як країна не мала такої історії, як Франція, чи Німеччина, чи Велика Британія, вона була сформована в різні часи з різних держав, і буквально декілька років тому експерти (політики, аналітики), говорили про те, що Бельгія як країна може закінчити своє існування і поділитися на три Бельгії. Так само давайте згадаємо безсмертні слова Джузеппе Мадзіні: «Ми створили Італію, тепер нам необхідно створити італійців». Очевидно, що ми теж створили Україну, і тепер, через терени, через помилки, будуємо свою націю.

Лазоренко Б.П.:

– Дякую за змістовну доповідь. Складається враження, що у нас відбувається певна підміна: українська нація і українське суспільство (український народ), і ця плутанина [спричинює] перекоси. Повертаюсь до того, що сказав Віталій Олександрович [Татенко]: «татарин», «українець» – в російській мові є розрізнення: «россиянин» і «русский», в українській мові такого розрізнення немає.

Слюсаревський М. М.:

– Дуже у багатьох народів його немає.

Лазоренко Б.П.

– Чи вважаєте за потрібне більш акцентувати питання розведення цих понять? Тому що коли говоримо про українську націю, то це наше етносоціальне («рідна земля» тощо, як-от говорить Порошенко, що будемо давати землю українцям, то малось на увазі оце: ви за землю воюєте, за рідну землю!), а коли мова про українську державу (українське суспільство), то тут дещо інше завдання. Можливо, нам зосередитись не просто на націєтворенні?

Римаренко С. Ю.:

– Стосовно «россияне», то це новояз Єльцина. Він вигадав цей термін. Зрозуміло, чому. Тому що росіяни в Росії – це, якщо науково підходити, національна меншина. Татари, Кавказ – безліч народів, які є, власне, більшістю. Тому й був вигаданий новояз «россияне» як громадяни Росії. Стосовно питання про українську націю і

український народ. Українська нація є радше етнічний конструкт, говоримо про українську політичну націю як співгромадянство. Я [волю] використовувати більш такий «толерантний» термін – «український народ», який включає в себе і українську націю (як титульну), і національні меншини, і корінні народи (щоправда, не знаю, що це – дискусії 20 років ідуть, зокрема й у Верховній раді). Тобто творення української політичної нації – це процес, до цього треба йти. Натомість маємо український народ, який складається з українців, національних меншин (євреїв, молдаван, гагаузів, білорусів), корінних народів (здебільшого це відноситься до кримських татар, караїмів, кримчаків). Конституція якраз оперує формулою про народ України, який складається з цих народів.

Слюсаревський М. М.:

– Наголошую на тому, що причина-то – лінгвістична насправді. Не було б цього слова – не розрізнялись би у нас, як у деяких інших, нація і народ. Але справді, якщо так є, якщо в Конституції написано, якщо зручніше, психологічно прийнятніше – що ж, будемо оперувати ним, як, власне, і зобов'язує офіційний простір. Використовуватимемо поняття «народ», розуміючи, що туди входить і «нація». Але ми в науковому середовищі повинні розуміти: якщо йдеться про політичну націю, яка має розбудовуватись, то різниці між «народом» і «нацією» знайти просто неможливо – її немає. Наш термін «націєтворення», якщо вже так хочете, можливо тлумачити як розвиток народу України як політичної нації. Звичайно, якщо в Конституції поняттям «народ» покрито і меншини, і корінні народи, і українську націю, то це правомірно так покладати в одному ряду лише в тому випадку, якщо розуміємо націю як етнічну. Існує загальноживаний мовний дискурс, і є дискурс науковий.

Римаренко С. Ю.:

– Статут організації об'єднаних націй починається фразою «Ми, народи об'єднаних націй».

Слюсаревський М. М.:

– До речі [звертається до Лазоренка Б. П.], коли, наприклад, про спортивні змагання розповідають, то вже ніхто не каже, що «представник народу України», а всі кажуть, що «українці». Вже пішло, так само як «американці» тощо. Хоча татари, росіяни здобувають ці медалі, але кажуть «українці». Це вже входить у загальноживаний світовий дискурс.

Татенко В. О.:

– Як-от «національна збірна». «Українці» кажуть на представників будь-яких етнічних груп, якщо вони представляють народ України!

Гранчак Т.Ю., д. соц. ком., с. н. с.,

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, старший науковий співробітник відділу політологічного аналізу

– Стосовно питання «народ – нація», хотіла б запропонувати до розгляду ще такий можливий підхід: нація – це є спільнота, яка себе усвідомлює. Яка включає не просто народ, а еліту, яка усвідомлює, спрямовує, скеровує тощо. Так, народ є джерело влади, джерело для формування нації.

Римаренко С. Ю.

– Я вживав би «уявна спільнота».

Гранчак Т.Ю.

– В цьому контексті – нації як спільноти, що себе усвідомлює – знаємо, що одним із стовпів формування та існування нації є національна ідентичність. Ваша доповідь, власне, була присвячена трансформаціям ідентичності. Хотіла б звернути увагу на російські впливи як чинник трансформації. Але ці впливи можуть бути як російські, так і інші. В контексті збереження нації, націєтворення, національної безпеки (як безпеки нації), як Ви вважаєте, що краще, чому доцільніше сприяти: трансляції одного разу виробленої ідентичності між поколіннями чи все ж можливий розвиток цієї нації через сприйняття інших цінностей, можливо, цінностей інших націй? І чи не призведе це в підсумку до такої трансформації нації, коли ми дійсно уявно, умовно, будемо називати себе українцями?

Друге запитання стосується Вашої тези, що Путін консолідував українську спільноту, українську націю. Дійсно, частину нації він консолідував. Але, за власним досвідом своєї родини, знаю, що у нас консолідації не відбулося. Навпаки, відбулося певне дистанціювання.

Слюсаревський М. М.:

– Сказав би, що і консолідував, і водночас поляризував.

Гранчак Т.Ю.

– Ця друга частина, яка має інше ставлення до Української держави й інакше себе ідентифікує, Вами ідентифікується як українці?

Римаренко С. Ю.:

– Блискуче запитання. Щодо цінностей своїх та інших [перше запитання] – давайте подумаємо, які цінності сповідують поляки, німці, французи, українці? Здоров'я, добро, безпека, сім'я. І десь там на 10–15 місці – мова, зовнішньополітичні орієнтації, політичні уподобання тощо. Звичайно, це якщо говоримо про західно-цивілізаційний світ. В Китаї, Японії інші світоглядні орієнтири, інша (трішки інша) система цінностей. Цінності, які сповідує цивілізоване суспільство, функціонують і у нас. Якщо вірно зрозумів підтекст Вашого запитання, то цінності іншого – це цінності нашого північного сусіда (якщо довести до абсолюту). Справа не тільки в тому, що Путін – агресор, а в тому, що в нього підтримка біля 90 %. Тобто громадяни Росії в своїй масі підтримують і анексію Криму, і бойові дії на Донбасі, і втручання в Сирії, і порушення світопорядку. Очевидно тому, що головні слогани сьогодення (і вчорашньої) Росії дуже співзвучні зі слоганом Дональда Трампа "Зробимо Америку сильною знову!" – зробимо Росію сильною знову, повернемо їй цей статус супердержави. Громадянам Росії це подобається. Оскільки це єдине, що їх об'єднує (я можу помилятися, звичайно), але всі соціопитування [підтверджують].

Стосовно тих, хто не підтримує Україну, тобто є, вочевидь, іншими. Минулого року було проведено соціопитування на тимчасово окупованих територіях (нерепрезентативне, звичайно). Біля 40 % тамтешніх громадян України вже ідентифікують себе як «громадяни» «ДНР»/«ЛНР». Тобто відбулося заміщення, чи, скоріше, конструювання ідентичності на тимчасово окупованих територіях. З формально-юридичної точки зору люди, які проживають на тих територіях, – громадяни України. Це аксіома – з точки зору і українського, і міжнародного права. Чи вважаю я їх українцями? Було б краще відповісти так: чи вважають вони себе українцями? Очевидно, з їхнім вибором можна було б погодитися, оскільки бути

українцем – це не є примус. Якщо бути таким вже зовсім апологетом, то бути українцем – це є привілей, а не примус. Не можна змусити когось стати чи вважати себе українцем (чи росіянином, чи гагаузом).

З цим пов'язано ще одне довге й складне питання. Добре, уявімо, що виконуються всі домовленості, і завтра ці території повернуться. Чи будуть громадяни, які залишилися на цих територіях (в силу безлічі різних причин), вважати себе громадянами України і, якщо не пишатися цим, то хоча б бути лояльними до держави Україна? У мене величезні сумніви щодо цього, на превеликий жаль.

Циганенко Г.В., к. психол. н., с. н. с.,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, старший науковий співробітник лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин:

– Назва Вашої доповіді видається цікавою для мене як для соціального психолога. Ви сказали, що зараз є конфлікт між так би мовити «баченнями». Це та частина українців, які жертвують на армію і хочуть змін у країні. І та частина, яка підтримує корупцію і те, що було в Радянському Союзі, точніше, звичний устрій, який був до війни: зв'язки з Росією, вигоди тощо. Чи вірно я Вас зрозуміла?

Римаренко С. Ю.

– Так.

Циганенко Г.В.

– У мене як у психолога це викликало таке собі невелике обурення, тому що за моїми спостереженнями, в практичній роботі теж, бачу, що це одні й ті ж самі українці. Немає такого вододілу. Можу жертвувати на армію і тут же бути корупціонером. І це не означає, що всі, хто жертвують на армію, всі такі. Є дифузія розуміння «А хто я є? Який мій вплив на цю державу?». Виявляється, що окрім війни, мають бути ще якісь передумови [єднання], якими Ви їх бачите?

Римаренко С. Ю.:

– Головне, щоб об'єднати українців (громадян України!) – це, звичайно, не війна (вона рано чи пізно закінчиться), і не історія, спільна чи розбіжна, і не геополітичні орієнтації, і не мова – а, очевидно, візія майбутнього: що ми хочемо? Я, ви, ваш невеличкий оце колектив, суспільство в Києві, Львові чи Донецьку – що ми хочемо бачити з нашою державою? Через 5 років, через 10 років, через 50 (для наших дітей чи онуків). Створивши образ, можливо, ідеальний, можливо, він ніколи не буде втілений.

Татенко В. О.:

– Як комунізм...

Римаренко С. Ю.:

– Так, як комунізм – але це має бути бачення, куди ми йдемо, зрештою. Відсутність такого стратегічного бачення у нашого політичного класу (зрозуміло – ніхто більше 3–4 років на відповідних посадах не буває якраз і свідчить, що всі ми, хочемо чи не хочемо цього, живемо сьогоднішнім. І тільки сперечаємося: хто в яку церква ходить, хто якою мовою розмовляє, чи Бандера, чи НАТО. У нас що, немає більше ніяких проблем? Якщо ми, бодай кожен для себе, я вже не кажу про політичний клас, вибудує отакий образ, то це вже буде якесь діло. А якщо це буде певна загальнонаціональна візія! Не кажу про національну ідею, нехай це буде національне бачення.

Найдьонова Л.А., д. психол. н., чл.-кор. НАПН України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, заступник директора з наукової роботи, завідувач лабораторії психології масової комунікації та медіаосвіти:

– Пропоную відремонтувати власний дискурс. Мені видається абсолютно недоречним і шкідливим для нас самих стверджувати, що щось для нашої нації зробив Путін. Насправді він має не згадуватись у наших дискурсах, зосереджених на наукових феноменах і механізмах, а просто позначатися як певний виклик. Тому що нічого він для нас не зробив. Зробила сама нація, зробили наші люди – у відповідь на агресію, виклик. Якщо будемо дякувати Путіну, що ми згуртувалися, то будемо породжувати дуже викривлену реальність. Навіть на рівні метафори. Якщо контролюватимемо це, то нехай маленькою дискурсивною інтрузією покращуватимемо ситуацію.

Римаренко С. Ю.:

– Абсолютно з Вами згоден. Поважний американський тижневик «World Affairs» – «Путінська агресія об'єднала Україну». «Newsweek» – «Війна й народження нації». «Обурення путінською агресією консолідувало українську національну ідентичність» – «New York Times». Я послався на шановні американські та європейські видання, не думаючи, звичайно, хвалити Путіна за будь-що, що б він зробив або не зробив би, або зробить, або не зробить для України. Але Ваша думка слухна.

Найдьонова Л. А.:

– Абсолютно не йшлося про персональне зауваження. Але знаючи журналістів, які спеціально, за своїми технологіями, викривляють у заголовках певні реальності, щоб [дістати] більший відгук у читачів тощо, спостерігаю, що деякі прості люди сприймають це буквально. А ми ж науковці.

Римаренко С. Ю.

– [Дійсно] ми з Вами не прості люди, і тому можемо дозволити собі [аналізувати]).

Найдьонова Л. А.:

– Так, ми не прості люди і розуміємо, що є заголовок, і є реальність.

Татенко В. О.:

– Дякую Сергієві Юрійовичу [Римаренку] за розповідь про питання, яке я поставив на початку, щодо того, чи є якісь позитивні чинники націєтворення.

Суший О. В.:

– У доповіді Сергія Юрійовича Римаренка прозвучало, що наразі маємо всі взірці, ознаки консолідації на тлі на жаль драматичних і трагічних подій, які відбуваються впродовж останніх трьох років. З іншого боку, як відомо, за будь-яким сплеском завжди відбувається спад, соціологи це дуже часто фіксують. То все ж таки українське соціокультурне розмежування (розбрат, розлом) між Сходом і Заходом – це завершення балансування чи зміщення центру рівноваги?

Розумний О. М.,

к. політ. н., експерт політико-правових програм Центру Разумкова:

– Спершу [перед виголошенням доповіді] хотів би відрефлексувати ті теми, які прозвучали в дискусії.

Щодо нації – громадянська чи етнічна? Можемо по-різному підходити з наукової точки зору, але важливо насамперед те, як це бачать самі громадяни України. Було проведено низку соціологічних опитувань, в різні роки, які показують, що якщо до 2014 р. існувала амбівалентність, коли значна частина громадян схилилася до етнічного розуміння, що українська нація – це всі українці етнічного походження, а інша частина – до громадянського, що це всі громадяни України, то зараз чітко переважає громадянське розуміння української нації. Що це всі громадяни України, які, можливо, спілкуються українською мовою, шанують українську культуру тощо. Таке переважанням громадянського розуміння нації (вважаю, що це добре) позитивно вплинуло на сприйняття поняття «націоналізм», це вже не теорія етнічної виключності, а вже намагання захищати власну державу, цінність інтересів власного народу тощо. Бачу серйозні зрушення, і, на мій погляд, вони позитивні.

Щодо так званих «прискорювачів» націєтворення – про подолання викликів, про те чи існують певні негативні «прискорювачі», чи лише позитивні? Хотів би нагадати теорію історика Арнольда Тойнбі щодо механізму формування цивілізацій – це виклик і відповідь, яка надається соціумом на цей виклик. Саме необхідність дати відповідь на виклик є стимулом для складних форм суспільної організації – чи це цивілізація, якщо говоримо про давні цивілізації, які були достатньо ізольованими одиницями, чи це сучасні політичні нації. Тобто я думаю, що це цілком нормально, коли нація формується, відповідаючи на виклик.

Татенко В. О.:

– Відповідь лише як реакція? Чи це може бути чимось ініціативним? Якщо не буде викликів, то будемо сидіти й чекати їх?

Розумний О. М.:

– В даному випадку солідаризуюся із думкою Сергія Юрійовича [Римаренка], хоча, можливо, більше поясню свою власну, що якщо немає викликів, які примушують згуртуватися, то відпадає мотивація до згуртування, до створення складних форм суспільної організації. Просто ці виклики можуть бути соціальними, економічними, потребами вирішення певних глобальних питань, ефективного конкурування на глобальному ринку тощо.

Татенко В. О.

– Просто треба логістикою займатися.

Суший О. В.

– Віталію Олександровичу, Ви вже двох доповідачів «поклали на лопатки»...

Розумний О. М.

– Просто вирішив висловити свою думку з цих питань.

Переходячи до самої доповіді – вона тісно переплетена з доповіддю Сергія Юрійовича [Римаренка], який приділив багато уваги суспільним поділам. Саме останні стануть відправною точкою і для мене. Сподіваюся, що моя доповідь стане доповненням, а не повторенням.

СОЦІОКУЛЬТУРНА ГОЙДАЛКА МІЖ «ЗАХОДОМ» І «СХОДОМ»: КІНЕЦЬ БАЛАНСУВАННЯ ЧИ ЗМІЩЕННЯ РІВНОВАГИ?

РОЗУМНИЙ О. М.

к. політ. н., експерт політико-правових програм,
Центр Разумкова

Соціокультурний поділ – наслідок суттєвих відмінностей в характері соціокультурних ідентичностей мешканців різних регіонів України.

Таких поділів у будь-якому суспільстві існує багато, адже в їх основі лежать різноманітні соціальні, культурні, ціннісні протиріччя. Однак іноді певний суспільний поділ набуває рис політичного розмежування. Це трапляється тоді, коли політичні сили поляризуються вздовж лінії поділу, і суспільні протиріччя починають проявлятися у політичній поведінці населення.³

Саме розмежування між «Заходом» і «Сходом», що ґрунтується на низці соціокультурних протиріч, стало хронічним для українського політичного життя.

До тем, з приводу яких існують найбільші розбіжності, традиційно належать: питання мови, оцінки історичного минулого та окремих історичних постатей, питання зовнішньополітичного курсу України («російський» та «західний» вектори).⁴

Починаючи з 90-х років, соціокультурний поділ використовувався для політичного розмежування як у міжпартійній боротьбі, так і в змаганні за президентське крісло. Нішу націонал-демократів і комуністів з часом заповнювали різні політичні сили, деякі з них тяжіли до центру, але поляризація щодо питань мови, історії та геополітики ніколи не втрачала актуальності.

Заручником цієї поляризації стала культурна політика Української держави: майже кожні п'ять років, зі зміною Президента у культурній політиці також відбувалися суттєві зміни, однак водночас владі доводилось *балансувати* між крайнощами, аби не втратити загальнонаціональну легітимність.

Перший президент, Леонід Кравчук, докладав багато зусиль, аби дистанціюватись від збанкрутілого радянського режиму і приділяв значну увагу національному відродженню. Однак, навіть у поміркованому виконанні, «націоналізація» викликала спротив російськомовного населення сходу і півдня України. У 1994 році супротивник Кравчука, Леонід Кучма виграв президентські вибори саме завдяки його підтримці.⁵

Кучма був обережнішим і намагався триматися чітко по центру між «націоналістами» і «комуністами»; його культурна політика – еkleктична суміш ситуативних рішень, що мали свою специфіку для кожного регіону. Тим не менше, він також використав «соціокультурну гойдалку», аби набрати необхідного прискорення при переобранні на другий термін у 1999 році. Наляканий «лівою загрозою», «західний» електорат старанно голосував за Кучму на протиположному комуністу Петру Симоненку.

³ Рёмелле А. Структура размежеваний и партийные системы в Восточной и Центральной Европе / Андреа Рёмелле // Партии и выборы: Хрестоматия. Часть II. – Москва, 2004. – С. 93.

⁴ Якименко Ю. Парламентські вибори - 2012: вплив суспільних поділів, електоральної стратегії на перспективи розвитку партійної системи // Парламентські вибори 2012 року в Україні, Наукові дослідження. – К.: ІПЕНД, 2013. – С. 69-70.

⁵ Грицак Я. Історія в особах: до формування історичної пам'яті в Україні, 1991-2011 // Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / [Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін.]; за загальною редакцією Ю. Шаповала. – К.: ІПЕНД, 2013. – С. 237.

Це я і називаю «соціокультурною гойдалкою». Її принцип такий: що сильніше штовхнеш гойдалку на «захід» або на «схід», то більшого «потенційного прискорення» набере альтернативний курс, більш мотивованим буде електорат його прибічників. Крім того, «розгойдування» (тобто поляризація політичної системи) веде до зростання значимості певного суспільного поділу.

До президентської кампанії 2004 року політтехнологи вже добре вивчили цю закономірність, а суперечлива культурна політика Кучми давала їм багато місця для маневру. Команди Віктора Ющенка і Віктора Януковича грали на соціокультурних особливостях «свого» електорату, хоча більш активним був саме «чорний піар» від команди останнього. (Зазвичай «провладному» кандидату більш вигідно наголошувати саме на соціокультурному розмежуванні, а не на соціально-економічному, але це – окрема тема.)

Ющенко своїми зусиллями на ниві відродження національної пам'яті штовхнув гойдалку далеко на «захід», і на її зворотному ході у президентське крісло досить упевнено залетів Янукович. Надалі виразний проросійський вектор культурної політики Януковича сприяв високій мобілізації протестного «західного» електорату, що вибухнув новим Майданом.

Однак не варто спрощувати картину до механічної моделі:

По-перше, між «заходом» і «сходом» немає співвідношення 50% на 50%, воно більш неоднозначне і, до того ж, динамічне – змінюється з часом.

По-друге, на значимість поділу і мотивацію прихильників обох напрямів впливає загальний політичний контекст.

І от, у 2014 році в соціокультурній (а отже, і електоральній) структурі українського суспільства відбулися тектонічні зміни.

Вони пов'язані не лише з російською агресією, але й із випадінням із політичного життя країни основної частини населення Криму, Донецька і Луганська, що завжди представляли «східний» полюс соціокультурного розмежування. В сумі ці зміни забезпечили явне переважання «заходу»; нині політичні сили, що послуговуються традиційною «східною» риторикою (особливий статус російської мови, дружба з Росією, засудження УПА і апеляція до радянської спадщини) – практично не мають шансів на обрання «свого» президента чи завоювання більшості в парламенті.

З огляду на це, постало два можливих сценарії розвитку політичної системи, що приблизно відповідають дихотомії між консенсусом і конфліктом:

1. «Західна» соціокультурна повістка у своєму поміркованому варіанті стає консенсусною платформою для основних системних політичних сил. Така платформа включатиме:

- офіційний статус української мови як єдиної державної;
- визнання національно-визвольного руху (УНР, УПА) боротьбою за волю України (але без ідеалізації самого процесу боротьби та конкретних лідерів);
- західний, європейський зовнішньополітичний курс.

Таким чином, соціокультурний поділ перестає бути основою для політичного розмежування чи принаймні для жорсткої поляризації.

2. Соціокультурна гойдалка продовжує розгойдуватись, відбувається лише зміщення її точки рівноваги. «Західна» соціокультурна повістка радикалізується, «східна» – навпаки, стає більш поміркованою. Нова лінія розмежування може пролягти через:

- питання мовних квот на радіо і ТБ та інших регулюючих заходів у мовній сфері;

- питання «декомунізації» та офіційного канону пам'яті про Другу світову війну;
- розірвання чи налагодження зв'язків з Росією.

Як показують дані опитувань громадської думки за 2016-2018 роки, щодо цих питань поділ між «заходом» і «сходом» або рівний, або на користь «сходу».

* * *

Д и с к у с і я

Горностай П. П., д. психол. н., проф.,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
головний науковий співробітник лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин

– Дякую за цікавий виступ. До цих складових додав би, що, можливо, треба змінити воєнну доктрину України, де ворог на заході, а не на сході.

Чи це «гойдалка» лише соціокультурна, чи, можливо, також політико-економічна, ідеологічна? Ніколи не зрозуміємо сучасні процеси без історичної ретроспективи. На мій погляд, цій «гойдалці» років 400. Якщо взяти, скажімо, середину 17-го століття – епоха козаччини, Богдан Хмельницький – знаємо, чим все це закінчилося – громадянською війною, яка увійшла в історію під назвою Руїна, поділом України на Правобережну та Лівобережну. Там теж було тяжіння до Московського царства і до Речі Посполитої. Був ще третій гравець – Османська імперія, Кримське Ханство. Україна існувала між цими трьома великими гравцями. Соціокультурним там було лише релігійне питання: православні, католики, мусульмани. Решта – економічне, політичне тощо. Враховуючи, що історія цієї «гойдалки» настільки тривала, який Ваш прогноз, скільки часу потрібно, щоб ця «гойдалка» перейшла у якусь рівновагу, або зміщення між коливанням в середину – щоб не прозахідні, не просхідні, а проукраїнські (тобто, що ми є нація, яка самодостатня, і не треба ні з тими, ні з тими об'єднуватись, кажучи попросту)?

Розумний О. М.:

– Дякую за запитання. В жодному разі не визначаю ці розмежування як тільки орієнтації на Захід або на Схід – це дуже умовні назви, які позначають цілу низку соціокультурних особливостей, відмінностей в системі ідентичностей населення того чи іншого регіону України, тобто це не лише зовнішньополітичний вектор. Щодо довготривалості соціокультурного поділу, якщо говорити про більш ранні історичні періоди, то там, звичайно, можна знайти певні історичні умови для виникнення цього розмежування (звичайно, воно виникло не на порожньому місці), але в 17-му столітті ми мали зовсім інакшу політичну систему. Там ключове значення мали настрої лише певної привілейованої верстви – козацтва, і навіть більше козацької еліти, старшини. Сьогодні ж ми маємо демократичну політичну систему, де маємо справу з тим, як голосують виборці, пересічні громадяни, і це зовсім інакша ситуація, ніж у 17-му столітті (хоча, звичайно, на ній позначається попередні процеси). Не варто нам дуже акцентувати на історичній обумовленості поділів, тому що тим самим ми їх легітимізуємо. Я б робив більший акцент на їх політтехнологічному походженні – навіть з терапевтичних міркувань.

Суший О.В.:

– У нас будуть ще дві доповіді, пов'язані з історичними аспектами націєтворення, зможемо продовжити цю розмову. Перше моє питання стосується проблеми розмежування. Нинішня ситуація в Україні не тільки згуртувала український народ навколо певних ідей, цінностей, але так само і проклала нові лінії розмежування і потенційних конфліктів (принаймні щодо ставлення до подій, які зараз відбуваються, і шляхів їх розв'язання). Почула для себе у Вашому виступі, що зміщення центру рівноваги цієї «гойдалки» було пов'язане з втратою частини територій з населенням, як ви сказали – певним сегментом електорату, який наразі відійшов з арени політичної боротьби. То якою ж має бути стратегія щодо цих територій: чи їх взяти «відрубати», «відрізати» і забути – все, нема – і жити далі з тим, що маємо, в межах такого собі нового проекту, умовно кажучи, «Малої України», чи все ж таки нам потрібно за ці території – за цих людей! – боротися, відновлювати і зберігати Україну в тих кордонах, в яких вона була проголошена як незалежна держава?

Друге питання. Перший сценарій, про який Ви говорили щодо можливих історичних подій: легалізація і російських, і українських мовних начал та визнання діяльності ОУН УПА – але це фактично сценарії для внутрішньої української політики. Як із цим сценарієм бути у зовнішніх відносинах (з тією ж Польщею, яка прийняла закон про невизнання діяльності ОУН УПА, що є важливим для них і у їхній національній політиці), як бути Україні на зовнішніх політичних фронтах?

Розумний О. М.:

– Дякую за болючі і складні питання. Щодо проблеми розмежування в умовах сьогоднішньої війни (що робити з тими територіями?). Звичайно, той консенсус, який зараз можливий, принаймні серед політиків – тому що серед населення тут стовідсотково консенсусу не буде – дійсний і достатньо реальний лише у теперішніх межах. Якщо повертаються території, навіть лише Донецьк і Луганськ, то отримуємо суттєві зміни, і, думаю, тим хто хотів би бачити таких кандидатів як Юрій Бойко чи Вадим Рабінович у другому турі, це може бути одним із свідомих сценаріїв, щоб трохи збалансувати цю «гойдалку» і відновити її рух. Я у своїх сценаріях виходив із тієї ситуації, що маємо станом на зараз. Але не можна виключати різних варіантів розвитку [ситуації], і мені здається, що зараз маємо унікальну можливість чи налагодити консенсус, чи провести форсовану українізацію – як хто дивиться, чи більш поміркований, чи більш радикальний у своїх вподобаннях. В будь-якому разі маємо унікальну можливість – доки реінтеграції цих територій ще не відбулося – якось вирішити цю проблему, виконати своє домашнє завдання. Тому що коли відбудеться реінтеграція, знайти консенсус буде надзвичайно важко, додадуться ще нові розмежування, і в тій атмосфері буде дуже важко щось таке компромісне знайти.

Суший О. В.:

– З'являється запитання, що Ви розумієте під словом «реінтеграція»?

Розумний О. М.:

– Воєнна реінтеграція є перспективою більш ніж віддаленого часу. Йдеться в першу чергу про можливість дипломатичного компромісного вирішення питання війни.

Щодо проблеми з Польщею – зовнішньополітичний чинник тут, звичайно, відіграє важливу роль, його потрібно враховувати, але мені здається, що у вирішенні таких засадничих внутрішньополітичних питань маємо керуватися в першу чергу

своїми національними інтересами і своєю логікою. Та ж сама Польща (чи Угорщина, вже не кажу про Росію) діє саме за таким принципом. Хоча й потрібно шукати способів до порозуміння у зовнішній політиці.

Суший О. В.:

– Пам'ятаю, як рік тому, на презентації Центру Разумкова, що проводилася спільно з Фондом Конрада Аденауера в Україні, Максим Розумний сказав дуже влучну фразу: ми маємо говорити не про те, що хтось має бути українцем, натомість бути українцем має бути честю.

Суська О. О., к. філол. н., доц.,

Національний університет «Києво-Могилянська академія»,
доцент кафедри зв'язків із громадськістю:

– Як соціолог, що займається мас-медіа, вважаю дуже цікавими зауваження доповідача щодо точкової корекції, або, простіше, заходів, які не впливають, але зупиняють цю «гойдалку», заважають розумному її руху – з політологічної, соціологічної точок зору. Квоти на телебаченні й радіо, ставлення до Бандери тощо як елементи інформаційної політики розхитують ситуацію в різні боки, і не є ефективними. Це доводять найсвіжіші дані КМІС, одного з найповажніших стовпів нашої соціології, що здійснює постійний моніторинг. Станом на лютий 2018 р. (була презентація в УкрІНФОРМ) лише 33 % погоджуються з введенням квот, 43 % проти, 24 % утрималися, тобто не мають відповіді на це питання, що також суттєво. І навіть на Заході, де близько половини за мовні квоти (це зрозуміло, адже там традиції українського мовлення не порушувалися), навіть там майже чверть населення проти. Щодо власних досліджень, довго вивчаємо це питання. Ще коли відключали «Росію 1» («Останкіно») у 1999 р., коли отримав «Інтер» їхні частоти, в Криму було 20 % «проти» (і ніхто не звернув увагу!), і на Заході знайшлися 3 % таких. А тепер, через 18 років, дивуються: «Де ж узялася та п'ята колона». Чому 18 років не звертали увагу на звертали увагу на соціально-політичну, політико-психологічну ситуацію! Отже, коли якісь моменти заважають цьому маятнику, чи потрібно звертати на них увагу? Коли недолугі втручання політичних рішень збивають його, і ставлять ситуацію під величезний ризик непередбачуваних загострень (не кажу, що майданів).

Розумний О. М.:

– Зазначав, що культурна (гуманітарна) політика держави є фактично заручницею даного політичного розмежування, і розглядається багатьма політиками як поле для маневру. Тому рішення, які увалюються, дуже часто продиктовані короткочасною політичною доцільністю. Це проблема, але [не зрозуміло], як її вирішувати.

Найдьонова Л. А.:

– Запитання про методологію, яку використовуєте для сценарування. Виходячи з назви, куди виносите концепт «зміщення рівноваги», чи вірно, що використовуєте певну модель гомеостазу? Тобто збереження певного статус-кво. Чи не варто використовувати якісь інші моделі, більш динамічні? Щоб розглядали сценарії з точки зору потоків, що відбуваються: наприклад, глобальних. І тоді, можливо, суперечність, яку розглядаєте, ці соціокультурні відмінності виглядатимуть геть інакше. І тоді теза, що консолідацію отримати важче, якщо з'являються додатково нові розбіжності, виглядатиме як взагалі хибна формула. Тому що, при іншій

методології, чим більше розбіжностей – тим більшою може бути імовірність побудови консолідації.

Розумний О. М.:

– Дякую за цікаве запитання. У моїх підходах рівновага не розглядається як щось статичне, йдеться про динамічну рівновагу, середню точку, яку проходить цей маятник. Звичайно ж розглядав політичну систему в Україні як цілісну, де зміщення означає зміну рамок системи, її структурні зміни всередині.

Щодо того, що більша кількість розмежувань якось нам допоможе (послабити чи зняти розбіжності) – якщо хтось запропонує сценарій, як це може відбутися, то я тільки «за». На жаль, зараз не бачу, як збільшення спектру позицій в бік їх радикальності, тобто поява ще електорату, 40 % якого, за даними опитування, вважають себе взагалі не громадянами України, а «громадянами» «ДНР» чи «ЛНР» – як це зможе допомогти нам вирішити уже наявні проблеми.

Найдьонова Л. А.:

– Ви ототожнили у своїй відповіді «спектр» і «радикалізацію». Це геть різні речі. Якщо розглядаєте один маятник, який рухається в одній площині, то тоді не бачите розмаїття, яке перетворює цей рух взагалі в іншу конфігурацію. І точкою рівноваги може стати не точка, а певні вектори, інші фігури. Це якщо говорити про іншу методологію.

Що ж стосується того, щоб хтось показав, то, в принципі, вся ідеологія мультикультурності, яка достатньо зараз проговорена в наукових колах, якраз і задає інші сценарії. Де не зосереджуємося на якійсь одній суперечності. Тому що навіть нашу політичну структуру не можемо одновекторно охарактеризувати.

Розумний О. М.:

– Справді, підстав для поділів дуже багато. І було б доцільно пропонувати просто іншу повістку. Зрештою, якщо на Заході лінії політичного розмежування пролягають навколо теми, скажімо, абортів, гендерної рівності чи права сексуальних меншин, то й в Україні таке можливо. Але перше застереження – чи захоче цього політичний клас? Тобто ті, хто формують публічний дискурс: політичні партії, кандидати в президенти тощо. Це вони задають координати саме політичної системи, змінюючи риторику через ЗМІ. Друге застереження – можливо, це й краще буде, якщо сперечатимемося навколо таких тем, а не навколо соціокультурних ідентичностей, але [сумніваюся] чи це буде оптимальний варіант.

Гранчак Т. Ю.:

– Уважно слухаючи цю цікаву доповідь, згадала нещодавно статтю Владислава Суркова «Одиночество полукровки», де автор розглядає Росію якраз в контексті «гойдалки» між Сходом і Заходом. Зокрема говорить про те, що Росія доклала дуже великих зусиль, щоб інтегруватися в Захід. І одружувалися на німкенях, і говорили французькою мовою, і плаці збудували, і кофій зранку пили. Але чомусь-от на Заході все одно не були Росії раді. У зв'язку з цим хотіла б і запитати, і акцентувати той момент, що ті цінності, про які ми сьогодні говорили, як на мене, більше зовнішні маркери більш глибоких протиріч умовного «Сходу» і умовного «Заходу». Назвала б спрощено це протиріччям між варварством і цивілізацією. Якщо говоримо, наприклад, про цивілізовані правила гри, міжнародні відносини, правові, економічні, і якщо на порядок денний виносити саме ці цінності: захищеність у правовому,

економічному відношеннях) – то, можливо, і «гойдалок» у наших громадян, у нашого українського народу, не буде. Власне, це ті цінності, які єднають. Хоча [розумію], що і це питання дискусійне, і тут можна [багато] говорити. Чи не вважаєте Ви, що на порядок денний в першу чергу варто виносити не квоти на телебаченні, а припинення корупції в судах, передбачувані правила гри на економічному ринку, поширення політичної культури? Слухала сьогодні про Віктора Ющенка, за Конституцією він мав внести запропоновану фракцією кандидатуру прем'єр-міністра, а він його не вносив, бо кандидатура не подобалась. Задавала колись питання своїм студентам: «Чи уявляєте ви, що британська королева не вносить кандидатуру, яку запропонувала парламентська більшість?» Є питання, які складніше реалізувати, але якраз вони й могли б об'єднати це суспільство і припинити це «гойдання».

Розумний О. М.:

– Дякую. Суркова не читав поки що, на жаль. Напевне, слід прочитати, це важливий текст. В принципі, Ви теж говорите про те, що потрібно акцентувати інші розмежування. Не соціокультурні, а між корупцією і, скажімо, правосвідомістю тощо. Це справді важливо, [однак] не можливо послабити одні розмежування, лише посиливши інші. Відсутні розмежувань – це ситуація неможлива. Тому що розмежування закладені в норми політичної боротьби, коли є декілька політичних сил, які конкурують між собою. Звичайно, цілком погоджуюся з Вами і з попереднім запитанням [Найдьонової Л. А.], потрібно змінювати значимість тих чи інших розмежувань, аби подолати цю соціокультурну «гойдалку», припинити її розгойдування. Але знов таки проблема, як це зробити? Дуже часто політикам, які хочуть зберегти свою владу, дуже вигідна ця гра на соціокультурних розмежуваннях. Тому що це найлегший спосіб завоювати електоральну нішу, яка гарантовано буде твоя. Саме на зміни публічного дискурсу і повинен бути спрямований вектор наших зусиль, якщо хочемо якимось впливати і зупинити цю «гойдалку».

ІСТОРИЧНА МІФОТВОРЧІСТЬ У НАЦІЄТВОРЕННІ В ПОСТРАДЯНСЬКИХ РЕСПУБЛІКАХ

СМОЛЬНИКОВ Ю. Б.

к. істор. н., доцент кафедри історії та документознавства,
Гуманітарний інститут Національного авіаційного університету

Історія разом із мовою є ключовим компонентом національної ідентичності (навіть в більшій мірі ніж мова, як свідчить приклад Ірландії) і історики, як зазначають дослідники націоналізму, часто грають ключову роль у націєтворенні, особливо у Східній Європі, де, за класифікацією Ганса Кона, утвердився східний тип націоналізму. На думку Кона, східний націоналізм, який є типовим для країн Центральної та Східної Європи, робить наголос не на політико-економічній сфері, що є характерною рисою західного типу націоналізму, а на міфологізованому минулому. Для східного націоналізму типовим є апеляція до питань мови та історичної пам'яті, компенсація комплексу меншовартості через самозахоплення. Ці тенденції досить яскраво простежуються на пострадянському просторі. Досвід націєтворення у світі показує, що історія активно використовується для національної самоідентифікації та консолідації націй. Історія, як правило, не тільки дає знання про минуле, а сприяє легітимації сучасного й виробленню стратегії щодо майбутнього.

Потреба в легітимації нових держав та еліт, після розпаду СРСР, викликала звернення до історичних концепцій «націоналістичних» дорадянських істориків. Питання національної ідентичності вийшли на перший план, оскільки були необхідними для створення нових політичних спільнот. Перефарбована політична еліта також потребувала створення нової історичної міфології для своєї легітимізації в нових історичних умовах. Із розпадом СРСР на всьому пострадянському просторі нові держави почали звертати все більше уваги на історичну пам'ять – головний компонент національної ідентичності, оскільки існування нації без історичної пам'яті неможливо.

Створення нової історичної міфології в пострадянських республіках мало низку спільних рис. Перш за все, це «удревнення» національного коріння. Тобто створюється історична міфологія, яка просуває коріння нації як можна далі у древні часи. Доводиться, що нація з'явилась не випадково, пройшла випробування часом і, значить, має право на існування. В цьому проявляється не тільки комплекс меншовартості, як зазначає Ганс Кон, але й необхідність у відчутті безпеки, самоствердження та самоповаги. В якості прикладів «удревнення» можна навести намагання українських істориків покласти витоки української державності у Трипільську добу, святкування 2200-ліття (!) киргизької державності за наказом президента Аскара Акаєва, або відзначення 3000-річного (!) ювілею грузинської державності. Тут також помітна тенденція завищення культурного розвитку своїх етносів у давні часи. Так, серед українських, грузинських, туркменських та істориків інших пострадянських республік можна знайти твердження про культурний вплив своїх етносів на шумерів та етрусків, і, відповідно, на цивілізаційний розвиток Європи.

Надзвичайно важливим для процесу націєтворення є питання так званої «золотої доби», тобто періоду найбільшого політичного, або культурного розвитку в історії нації. Період «золотої доби» є необхідним компонентом континуїтету, тобто безперервного розвитку державності, не зважаючи на деякі періоди розриву. Він

також сприяє створенню психологічного мосту між поколіннями. Елементи державності, як правило, при цьому перетворюють у державність. Серед прикладів можна навести період Великого князівства Литовського для Білорусі та Литви, період Тимура-завойовника для Узбекистану, період Давида IV-Будівельника для Грузії, добу Міхая Вітязула для Молдови та період козацтва для України. Козацьке гасло «козацькому роду нема переводу» є досить промовистим і використовується для забезпечення історичного зв'язку поколінь.

Спільним у процесі створення нової історичної міфології практично для всіх пострадянських республік, за винятком Вірменії та Білорусі є негативне ставлення до Росії. Тут ми бачимо фрустрацію, тобто перенесення на Росію всього негативного і звинувачення її майже у всіх проблемах та нещастях своїх країн, без критичного переосмислення. Риторика колоніальної експлуатації стає при цьому дуже типовою для всіх республік. Росія відіграє у створенні нової історичної міфології важливу роль «Іншого», оскільки наявність образу негативного іншого сприяє згуртованості нації. Комунізм, відповідно, розглядається як продукт імпорту, чужий національним традиціям. Тобто тут простежується намагання зняти відповідальність за співучасть своєї нації у будівництві радянської системи. В ряді республік створюються музеї комуністичної окупації.

Також можна виділити як типову рису створення нової історичної міфології у прибалтійських республіках, Україні, Грузії, частково в Білорусі спроби наголошення на «європейськості» своїх націй та на індивідуалістичній ментальності, на відміну від російського колективізму. Свої країни при цьому розглядаються як форпост «європейських цінностей», культурний бар'єр або міст між Сходом і Заходом.

Типовою рисою нової історичної міфології в пострадянських республіках також є риторика великих страждань і поразок, оскільки вони сприяють консолідації націй. В Україні великого наголосу набула тема Голодомору, в інших республіках – політичних репресій та депортацій. Відбувається реабілітація колишніх «зрадників», які виступали проти Росії. Тут простежується психологічна необхідність позбавитись комплексу меншовартості та вини.

В Росії у 1990-х роках типовим явищем було негативне ставлення до історії, наголос робився на висвітленні її «чорних» сторінок. З початку 2000-х років ми бачимо зворотній процес. Російське керівництво наголосило на неприпустимості негативного зображення минулого, оскільки це веде до комплексів вини та неповноцінності. Натомість, рекомендовано було робити наголос на величчі Росії, її перемогах над ворогами. Тематика перемоги у Великій вітчизняній війні була обрана керівництвом Росії як головний консолідуєчий міф для російського суспільства. Позитивне висвітлення радянського періоду виявилось важливою складовою для реабілітації чекістів, а значить сприяє легітимізації сучасного керівництва Росії.

Загальною рисою всіх пострадянських республік є активний вплив влади на інтерпретацію історії. Тобто націєтворення на пострадянському просторі є цілеспрямованим елітами процесом. Тут слушно було б навести думку відомого дослідника націоналізму Ернста Гелнера, який стверджував, що національна свідомість не «відроджується» і нації не «пробуджуються»; вони створюються елітами для певних політичних цілей. В цілому, для сучасної історичної міфотворчості в країнах колишнього СРСР є характерним етноцентричний підхід. В деяких республіках, в тому числі Україні, він може виконувати, крім націєтворення, і інші завдання, такі як, наприклад, політичної мобілізації та відволікання уваги від економічних проблем.

* * *

Д и с к у с і я

Жовтянська В. В., к. психол. н., с. н. с.,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, старший науковий співробітник лабораторії психосоціальних і політико-психологічних досліджень

– Мені видається, що зрощення історії й політичної сфери (коли історія починає обслуговувати певні політичні потреби) шкодить і політикуму, і історії. Чому історії зрозуміло – можуть бути викривлення, коли є відповідне замовлення тощо, Ви самі про це казали. І для політикуму це шкідливо, тому що можновладці зміщують акценти з певних актуальних соціально-економічних питань на псевдоідеологію. Можливо, справді Кон має рацію, і процеси націєтворення з опорою на націоналізовану історію властиві тим країнам, державам, де з демократичними процесами щось пішло не так?

Смольніков Ю. Б.:

– Мабуть, він правий. Не згоден з ним у тому, що це вияв комплексу меншовартості. Для багатьох країн це психологічна потреба. Часто це був засіб відволікання уваги від соціально-економічних проблем. Так, під час виборчих кампаній робився наголос на психологічних відмінностях, націоналізмі, а не на ідеологічних моментах. Маніпуляція і мобілізація електорату – питання психологічні, тому акценти ставляться на історії, міфології, ментальності. Кон правий, однак лише частково правий. Це характерна частина [всіх] нас.

Жовтянська В. В.:

– Можливо, це симптом?

Смольніков Ю. Б.:

– Можливо й так сказати, але симптом чого саме?

Жовтянська В. В.

– Що щось пішло не так.

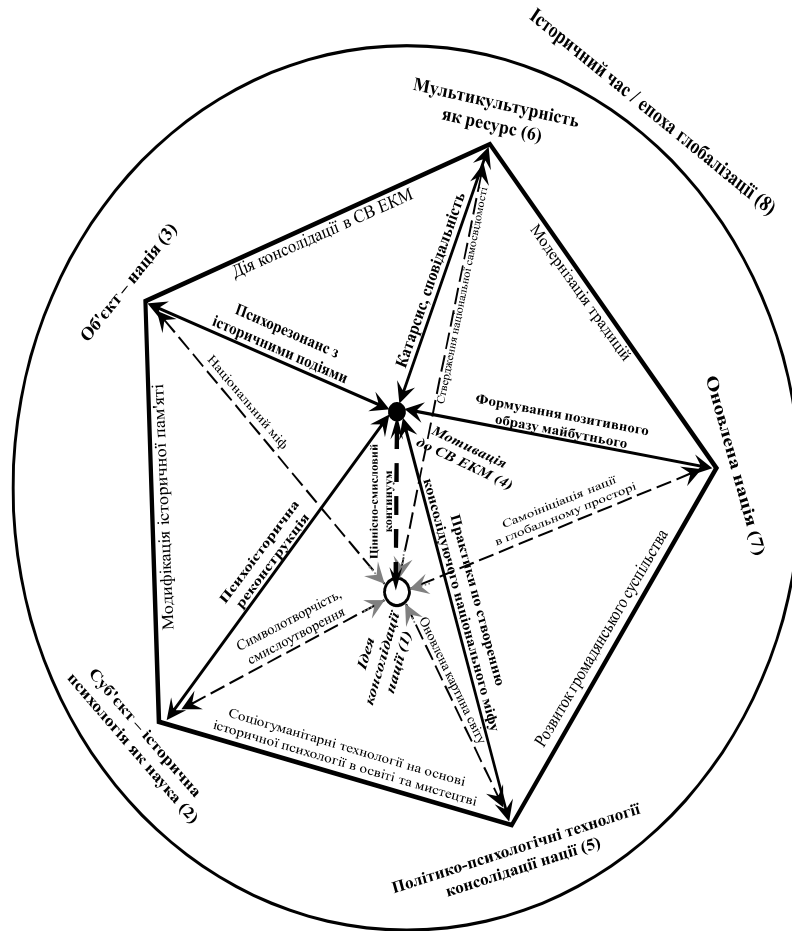
Смольніков Ю. Б.:

– Не можу сказати, що це погано чи добре. Дивіться, в Африці – афроцентризм і увиразнення тенденції, що цивілізації пішли від Африки (і Єгипет, і Античність, і Ісус Христос). Це [здається] психологічно, на підсвідомому рівні. Потреба компенсації, самоповаги, можливо, навіть і неусвідомлювана. Їм це потрібно. Це типово не для якоїсь однієї нації. Що Китай є найбільш древнім, що все пішло від України – це все настільки типово. Я наводив приклад Туркменії – те ж саме. Киргизія, Узбекистан – так само, все від них, або взяти осетин – і Римська імперія пішла від них, і британські міста тощо. Йде міфотворчість, і, мабуть, так треба. Якщо немає чим похвалитися, а є потреба самоствердитись, то береться міф. Якщо нас не знають, нас не поважають, то дивимося в історію, там можна понапридумувати.

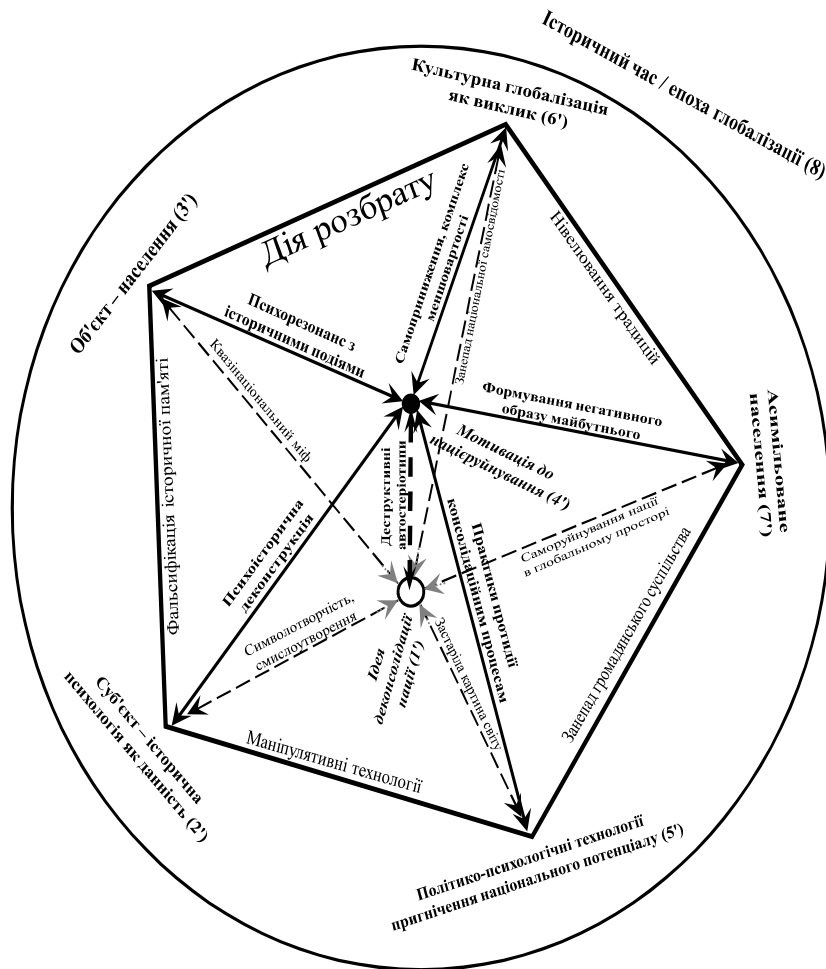
НАЦІЄТВОРЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ ІСТОРИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

ЯРЕМЧУК О. В.,
д. психол. н., провідний науковий співробітник
лабораторії психосоціальних і політико-психологічних досліджень,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України

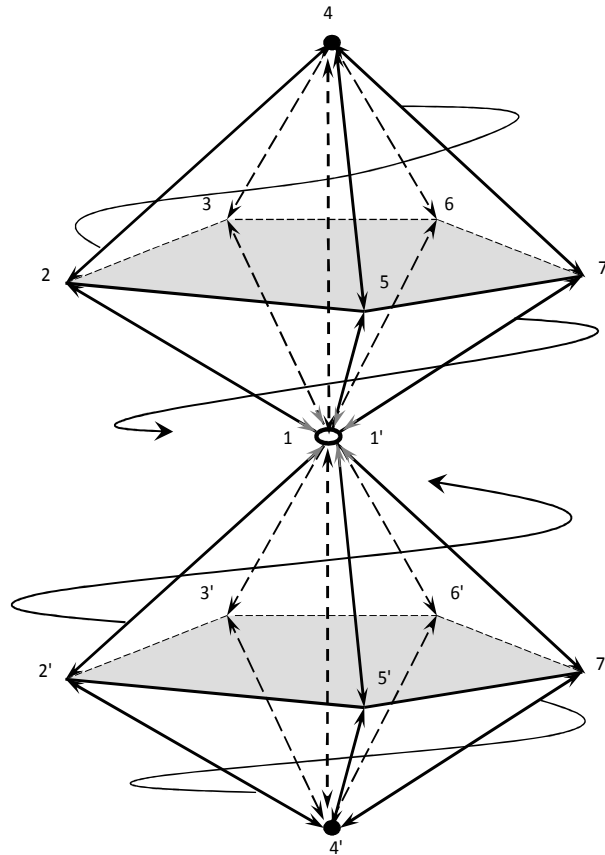
Структурно-функціональна модель націєтворчого потенціалу історичної психології в умовах мультикультурності

Структурно-функціональна модель конфліктологічного потенціалу історичної психології в умовах мультикультурності

Структурно-функціональна модель націєтворчого та конфліктологічного потенціалу історичної психології в умовах мультикультурності

* * *

Д и с к у с і я

Василевська Т. Е., д. н. держ. упр., професор,
Національна академія державного управління при Президентіві України,
професор кафедри публічного управління та публічної служби

– Історична пам’ять – це конструкт, який кожного разу можна реконструйовувати? Чи це те, що вже було, і його можливо далі лише осмислювати тощо? Чи задається цим визначенням майбутнє, чи є майбутнє наперед детермінованим, чи закладається певне саме таке майбутнє в історичній пам’яті й іншого в нас не буде?

Яремчук О. В.:

– Особисто я дотримуюся думки, що історична пам’ять – це з одного боку та канва, яка є середовищем, в якому ми формуємось, з іншого боку впевнена у важливості суспільствознавцям, соціальним психологам відповідально ставитися до того, які ж саме історичні події виявляються ключовими, «націєзадаючими», і тут можливе конструювання. Схиляюся до думки, що акценти розставляти маємо з тим, щоб реалізувалася ідея продовження, спадкоємності певних ціннісно-сміслових континуумів, які несуть прототип.

Розумний О. М.:

– Оксано Василівно [Яремчук], я теж писав дисертацію по політиці пам'яті, і у мене виникли великі термінологічні проблеми. Тому що поряд з історичною пам'яттю існують інші: соціальні пам'яті (Морис Хальбвакс), культурна пам'ять (Ян та Алейда Ассман, Фішер та багато інших). Як Ви вирішували цю термінологічну проблему? Просто зосередилися саме на історичній пам'яті і сформулювали оригінальну концепцію історичної пам'яті чи Ви також певним чином співвідносили з іншими концептами і можете їх зіставити, прослідкувати, що є більш загальним поняттям, що в нього входить тощо?

Яремчук О. В.:

– Моя докторська дисертація була присвячена психології етнокультурної міфотворчості особистості. Тобто ще один оксюморон – культурна міфотворчість, але через особистість. Саме це мене [переконало], що історичну пам'ять слід доповнювати, всю цю широку проблематику розглядаючи саме через особистість, через те, що людина може в собі відшукати певні цінності і смисли, які важливі для її самоздійснення як суб'єкта. Тому, щодо попередньої дискусії, що це є комплекс меншовартості – вишукувати свої корені – я з цим не дуже згодна. Може бути і так, але є приклади, скажімо так, благополучних країн, в яких стоїть ця потреба збереження власної ідентичності як певних основ. Наприклад, та ж Німеччина під впливом хвилі мігрантів, щоб вистояти як культурна одиниця, повертається до цієї проблематики. Так само Франція. Пошуки якихось об'єднуючих ціннісно-сміслових континуумів у мультикультурних країнах на кшталт США чи Канади показують, що це процес, який необхідний для самоздійснення особистості і спільнот. Щоб відчувати глибинне підживлення з колективного несвідомого і рухатися далі.

Розумний О. М.:

– Тобто у Вашій концепції історична пам'ять формується на індивідуальному рівні, але за рахунок архетипів вона подібна у низки людей, які належать до певної групи? Чи це конструкт, який вживається цілою групою завдяки комунікації? Як Ви ставитеся до комунікативної теорії виникнення історичної пам'яті як колективної форми?

Яремчук О. В.:

– Ставлюся як до даності, що існує. Багато зусиль докладається істориками, освітою, журналістами, державними діячами, щоб виділявся саме цей конструкт. Але якщо звертатимемо увагу на індивідуальне переломлення цих пластів, то в нас буде менше помилок. За власним «я» можемо звіряти, наскільки ці цінності дотичні до нашого самоздійснення і наскільки вони потрібні нам.

Смольніков Ю. Б.:

– Ремарка щодо створення історичної пам'яті. Згадалася Північна Корея, там повністю створена їхня історична пам'ять, і вони, мабуть, дійсно вірять.

Суший О. В.:

– Для цього, мабуть, потрібно бути корейцем.

Смольніков Ю. Б.:

– Для цього потрібно створити умови. Адже південні корейці зовсім інші.

Питання щодо меншовартості з тенденцією самозахоплення, шаленого, з перебільшенням. Це може бути і нормальний процес, якщо він поміркований, але якщо «зашкалює», якщо з нас у світі сміються. ... Без посмішки не можливо [сприймати].

Яремчук О. В.:

– З одного боку погоджуюсь, з іншого [спостерігаємо] перебільшення заходів державного плану, коли даються замовлення щось створити, чи коли Путін в дипломатичних контактах висловлюється, що Анна Ярославна – «русская княгиня» тощо. Видається дуже важливим тут дотримуватися балансу, і модель, що я її демонструвала, дає можливість це робити, якщо є її втілення.

Смольніков Ю. Б.:

– Ви говорили про «спільний консолідуючий об'єднуючий міф», що це може бути?

Яремчук О. В.:

– Справа в тому, що серед заходів, які мною проводились, був формувальний експеримент, який завершувався тренінговими формами роботи – коли група у спільній вчинковій етнокультурній міфотворчій діяльності доходить певного висновку про те, які ж саме цінності і смисли є ключовими, причому для декількох етнокультурних груп. Представники різних етнокультурних груп, наприклад, євреї, українці, росіяни, поляки, замотивовані на пошук консолідаційної ціннісно-сміслової канви, виробляють певну метафору, текст, зображення.

Хочу сказати, що внутрішні моменти, пов'язані з історичною пам'яттю, підтвердилися, дуже несподівано, на мій погляд, у соціодрамі Павла Петровича Горностая, яку він провів на нашій конференції. Цікаве, дуже глибоке дійство, пов'язане з Переяславською Радою. Елементи [нашої] моделі, пов'язані з сповідальністю, катарсисом, символотворчістю, смислоутворенням, знайшли там своє незалежне підтвердження. Тобто є певний сенс на соціально психологічному рівні, на рівні соціальної психології індивідуальності, розробляти дану проблематику.

Половинчак Ю. М., к. іст. н., с. н. с.,

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського,
директор Національної юридичної бібліотеки НБУВ:

– У мене склалося враження, що ми, дискутуючи, дещо не розрізняємо термінологію. В одному з текстів щодо політики пам'яті дослідники пропонували вирізняти «міт» – великий, національний міф, спільні уявлення, які поділяє значна частина нації, про своє минуле. Коли йдеться про віддалені події, про великий колектив, то такі уявлення не можуть бути детальними та науковими у всіх носіїв цих уявлень. В будь-якому разі це буде метафора. Національний міт – це метафора. Його можна уточнювати, він може складатися з маленьких міфів. В даному випадку, коли ми зводимось до умовного, йдеться про маргінальні концепції, які не поділяються значною частиною суспільства. Міфи можуть бути абсолютно різні: від трипільських цивілізацій до поборника козацького каганату в плані етнічних протистоянь Святослава Хороброго, але майже всі ці міфи маргінальні. [Натомість] є «міт» – пропоную зараз використовувати цей термін – і є міфи, які його складають. Є міф Великої Вітчизняної [війни] – це уявлення про минуле, яке сформоване і підручниками, і державною політикою, і фільмами, і сімейною історією. І є міф,

наприклад, про Зою Космодем'янську, який є його складовою. У великий міф може бути включена пам'ять і контр-пам'ять. Ми зараз не розвели дефініції.

Коли говоримо про комплекси меншовартості, як бути з легітимізацією? Вибачте, у Священній Римській імперії німецької нації можна, звісно, говорити про комплекс меншовартості... Або американці, Румунія-Румунія, та ж Росія – всі проводили ребрендинг. Легітимізація й опора на минуле – це, в принципі, нормальне явище. І одна з функцій історії – це легітимізація політики. Інша справа – пропорції. Від США до Північної Кореї – спектр широкий.

Те, що зараз побачили, було дуже цікаво, але очевидно, що це [моделі] слід опрацьовувати з маркером, не на слух. Чи це вже опубліковано, чи очікувати на публікацію?

Яремчук О. В.:

– Рада поспілкуватися на цю тему, мені дуже важливий зворотній зв'язок. Історія як реальність подій, історія як відображення подій – історична пам'ять, історія як наукова дисципліна в контексті [вивчення] ментальності своєї і когось – це все різні речі. Зараз для мене актуально – думаю, це загальна тенденція – розробка саме історичної психології, тому що вона об'єднує всі попередні рівні і може розглядатися як наука-суб'єкт, що має націєтворчий потенціал.

Плющ О. М.:

– Бывают ли ошибочные проекты построения нации, государства?

Яремчук О. В.:

– Можете привести пример?

Плющ О. М.:

– Например, возьмем ту же Россию. Посмотрите, как изменяются границы в исторической перспективе. Возьмем Европу – распадаются одни государства, соединяются другие. Чехословакии не было, Чехии не было (до Первой мировой войны), была Австро-Венгерская империя – где сейчас эта империя?

Яремчук О. В.:

– Вы считаете, что это был проект, который распался, и поэтому он ошибочен?

Плющ О. М.:

– Распад возможен по различным причинам, в том числе, потому что был неправильный (ошибочный) проект, который привел к такому исходу. Например, у ацтеков был миф, что к ним должен приехать бородатый белый царь, и когда он приехал, может, это тоже миф, их государство рухнуло. Приехали «белые боги» – и государства не стало.

Яремчук О. В.:

– У меня нет сейчас конкретного ответа. Могу лишь дать ремарку, что если обратиться к тем социально-психологическим технологиям, которые я сейчас разрабатываю, то, как мне кажется, будет меньше опасности, что будут возникать ложные проекты. Это все проверяется ценностно-смысловым резонансом с теми проектами, которые я предлагаю.

Плющ О. М.:

– В вашей схеме есть процесс построения и процесс рассогласования. В точке, где две пирамидки соединяются, хотел бы подчеркнуть, процесс коррекции, может быть, – это тоже очень существенный.

Яремчук О. В.:

– Стрелки [модели] показывают движение. Это динамичная модель, одно в другое как бы «вкручивается», и в итоге получается момент нивелиации.

Плющ О. М.:

– Сергей Юрьевич [Римаренко] вспомнил Италию: «Мы сначала построили Италию...». Современную Италию построили 160 лет назад, а сегодня те государства, которыми управляют, начинают вести свою родословную две тысячи лет, три. Не кажется ли Вам, что эти современные проекты индустриального общества (та же Германия идет от Бисмарка, хотя и не исключает остальную историю), обращаясь к архаическим обществам, строят свои национальные проекты как примитивные? И что одна из многих целей этого состоит в том, чтобы эти государства изначально не смогли соревноваться с проектами других государств, которые сегодня на ведущих ролях? Согласно «постколониальной теории» [умышленно] прививается постколониальный дискурс построения мира. Говорят, что есть «варварство» и «цивилизация», т. е. изначально есть не равные цивилизации, которые находятся на различных уровнях, и каждая несет свой потенциал. Вспомним Багдад – цивилизации было две с половиной тысячи лет, а цивилизация, которой четыреста лет, ее разбомбила и уничтожила. Когда идет архаизация, примитивизация построения [исторических] теорий у этих государств, это может быть одним из средств сохранения 03:36:09]

Смолюков Ю. Б.:

– Архаизацию можно видеть во многих странах. Италия: когда этот проект создавался, начали работать историки, начали объединять новое государство, связывая его с Римом, потом Муссолини, вся эта символика, римские амулеты итальянской армии («Мы – великие наследники Рима!»). Франция: «Мы – франки». Для богатых и успешных государств это также характерная вещь.

Плющ О. М.:

– Согласен, общество без истории не существует (Андерсон, «воображаемые сообщества»). Но когда проводится своя история тем же Китаем – я сейчас специально включаю китайские новости, и, кстати, картинка там гораздо лучше, чем у все других новостных каналов, потому что она очень мирная, спокойная, и они потихонечку демонстрируют все свои достижения, так что поневоле проникаешься историческим духом, настолько они «ведут» свою цивилизацию.

Смолюков Ю. Б.:

– Это тоже можно рассматривать как манипуляцию на уровне подачи материала: спокойно, чтобы хорошо воспринялось, чтобы Вы даже не заметили, как восхитились. Можно что угодно так подать. В Китае даже на уровне правительства говорят, что наша пропаганда должна быть очень незаметная.

Плющ О. М.:

– В теории малой мягкой силы это все есть. Не приписываю целиком всей заслуги одному Китаю. И саму эту теорию провозглашают не в Китае.

Суший О. В.:

– Підбиваючи підсумки дискусії, оцінюю історичну міфотворчість як таку, що може мати націєтворчий потенціал, але так само містити конфліктологічний потенціал (з огляду на багатоманітність бачень та трактувань). Вбачаю також певні ризики у цьому дискурсі. Якщо говоримо про «конструювання», про що говорила Юлія Миколаївна [Половинчак], то це однозначно легітимація багаторазового переписування історії (історій) і конструювання нового міфу. З іншого боку, консолідуючий національний міф уже сам по собі може бути ризиком. Щодо того, чи існують невдалі проекти націй, про що казав Олександр Миколайович [Плющ] – а судді хто? Хто [має право] говорити про «неправильний» проект нації? Історики? По-перше, існує декілька теорій хвиль націєтворення (можемо згадати Хабермаса), у широкому контексті можемо говорити, що будь-які зміни кордонів пов'язані з певними історичними процесами. Поява Словаччини і Чехії – так чи інакше це результат розпаду СРСР, звідки з'явилась і незалежна Україна.

Плющ О. М.:

– В нацистской Германии точно так же слово «нация» подавалось в позитивном контексте, и строили тоже нацию. Мы сегодня оцениваем этот проект как какой – как позитивный?

Суший О. В.:

– Як такий, що мав місце.

Плющ О. М.:

– Сегодня это образец построения для других наций?

Смольніков Ю. Б.:

– Всі нації колись рано чи пізно зникають. На певний момент кожна нація була актуальна. Наприклад, північно-корейська зараз. Хибний цей проект чи не хибний? Можливо, колись корейці скажуть: «Це була помилка», але зараз для них це не помилка. Так і все людство, одне щось зникає, інше з'являється, щось не передбачене.

Плющ О. М.:

– Этап коррекции должен быть? Он должен быть обязательно при нациестроительстве, при его проектировании.

РОЛЬ ІНТЕЛЕКТУАЛІВ В ПРОЦЕСАХ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІЄТВОРЕННЯ

ВАСИЛЕВСЬКА Т. Е.

д. н. держ. упр., професор,
професор кафедри публічного управління та публічної служби,
Національна академія державного управління при Президентіві України

Мені дуже приємно, що попередні доповіді логічно підвели до мого виступу. Ми багато говорили про такий термін (і явище) як «конструкт». А хто «конструює»? (Націю, проекти, майбутнє тощо). В цій розмові перед нами постає постать Інтелектуала. Відразу скажу, що для мене ця тема – не багаторічний доробок, вона постала нещодавно – тому що відчуваю, що ми, і я особисто у тому числі, мусимо самовизначитися. Розмова про роль інтелектуалів в Україні розпочалася не так давно, років десять тому були певні розвідки, ідеї, але саме зараз дедалі частіше бачимо в інтерв'ю науковців, громадських діячів питання: а яка відповідальність інтелектуалів? Якщо вони народжують і просувають ідею, чи вони відповідають за ці ідеї? Де місце інтелектуала – він має бути неупереджений поза владою (тоді чи є в нього можливості конструювати націю, державу тощо?), чи він має бути дієвим у владі, і там у нього з'являється більше інструментів для впливів, конструювання ідей, ідеологій, нації, держави тощо. Кожен з нас постав перед цим питанням.

В західному суспільстві дискусія щодо інтелектуалів почалася приблизно на зламі 19-го та 20-го століть та особливо пожвавилася після Другої світової війни. На сьогодні це дискусія радше не про інтелектуалів, а про публічних інтелектуалів. Тому що інтелектуали – замкнулися. У своїх спеціалізованих наукових закладах, університетах, термінологіях, товариствах. Вони не виходять на суспільство. А з суспільством розмовляють популісти, політики, які як хочуть, так його й хитають. Слова людей, які розуміють, вивчають явища, фіксують тенденції та закономірності, які мають науковий апарат, не достатньо чутні в публічному просторі, ці люди мало говорять зі спільнотою. Це питання постає і перед Україною, що досі перебуває, на мій погляд, в ситуації транзиту, пошуку орієнтирів, побудови нації і держави. Це безкінечний процес, який не має гарантій, точки неповернення: «все, ми пройшли, тепер ми нація і завжди нею будемо» – такої точки немає.

Яким чином визначають інтелектуалів? Інтелектуалів визначають як людей науки, які народжують ідеї, які вірять в науку, знання, розум, просвітництво, раціональний дух (це теж дуже важливо, по багатьох версіях дослідництво вже померло). Якщо говоримо про публічних інтелектуалів, то це скоріше універсали (а не спеціалісти), люди, які цікавляться суспільними проблемами і готові про них говорити на широкий загаль (вміння комунікувати). Ще Макс Вебер колись говорив, що публічні інтелектуали поєднують ролі науковця і політика. Це люди, які просувають суспільно значимі ідеї. Як науковці ці люди мають бути неупередженими, чітко фіксувати результати, закономірності тощо, як політики ж вони виражають певні заангажовані знання. Щодо цього серед західних інтелектуалів йде широка дискусія, мені найближчі погляди Бурдье, який говорив, що немає насправді суперечності – якщо людина є гарним науковцем, справді сповідує науковий етос, фіксує об'єктивні закономірності, знає, як відбуваються процеси, то вона розуміється в тенденціях і буде про них говорити на загаль. Тобто немає суперечності між об'єктивністю й зацікавленістю у змінах: науковці, вивчивши, куди йдуть зміни, просто їх оприлюднюють і популяризують. Та багато хто з Бурдье не погоджується. Йде широка дискусія, з якого табору має бути інтелектуал. З одного боку

інтелектуалів звинувачують після 1970-го року, коли вийшла доповідь про «керованість демократії», яку написали інтелектуали (1975 рік, доповідь для тристоронньої комісії), і її пафос полягав у тому, що існує когорта ціннісно-орієнтованих інтелектуалів, яким не подобається капіталізм, матеріалізм, корупція, тобто вони не лояльні до існуючих інститутів і є бунтарями, що підривають демократію (виступаючи проти певних «глухих кутів» демократичного суспільства), а відтак слід відмовитися від їхнього інтелектуального продукту й орієнтуватися на інтелектуалів лояльних, розвиваючи з їх допомогою існуючі інститути.

Озираючись назад, напевне, не можна сказати, що інтелектуали можуть бути незалежними від ідеології. Розуміючись не певному напрямку, інтелектуал його бачить як прокомуністичний, просоціал-демократичний, прохристиянсько-соціалістичний, чи пронацистський тощо – виробляється певне ціннісне бачення суспільного розвитку. Тому завжди були інтелектуали, які орієнтовані по-різному. Іноді виголошували певні цінності не тому, що самі були переконані, а відігравали роль обслуги для політики і політиків, ставали «домашніми» інтелектуалами для тих чи інших політичних сил. Відтак стоїть питання, чи залишаються ці люди публічними інтелектуалами, якщо вони йдуть у владу? Напрямку (скажімо, в парламент) або як ідеологи влади. Чи можуть вони називатися публічними після того, як були прямо заангажовані («на зарплаті»)?

З іншого боку, завжди існувала когорта інтелектуалів, які вбачали своє призначення у тому, щоб показувати «інший вихід», інші ідеї, інше бачення світу. Їх роль – «збурювати», не обов'язково робити революції, а збурювати свідомість, ставлення до певної дійсності, [підривати] консерватизм, традиціоналізм – щоб ішов рух уперед, розвиток.

Ці дві групи інтелектуалів, з одного боку, розділені, а з іншого це не означає, що ті, хто пішов у владу, вони все, померли для суспільства. Безумовно, вони впливають на провладні структури, формують ідеології – а хто наперед може сказати, що це неефективні та апріорі недостойні ідеї й ідеології? І якщо у цих інтелектуалів ще залишається критичний потенціал, то вони вже мають і певні інструменти впливу на владу, критикуючи ті чи інші ідеї. Ті ж хто залишився з іншого боку барикад – це не означає, що вони лише кардинально налаштовані і на все кажуть «ні» («Баба Яга проти!») – це люди, які можуть продукувати ідеї. Західні дослідники цього явища кажуть, що гірше, коли одностайність. Це не погано, що є табори інтелектуалів, важливо, щоб інтелектуали ставили питання, робили їх відкритими для дискусії (як-от зараз ми з вами відкриваємо питання, по кожному питанню – дискусія, шукаємо якісь варіанти виходу, чуємо одне одного). Важливо народжувати ідеї, просувати їх і навіть ті, хто перебувають в умовній опозиції (налаштовані по-іншому), якщо бажають просувати свої ідеї, повинні вступати в діалог, шукати дотики до влади як підґрунтя їх реалізації.

* * *

Д и с к у с і я

Суший О. В.:

– Коли говорите про інтелектуалів і їхню роль у процесі націєтворення, чи ототожнюєте терміни «інтелектуал» та «духовний лідер» (нації)? Чи завжди інтелектуал може бути лідером нації?

Василевська Т. Е.:

– Пригадуєте, у нас було слово «інтелігенція»? Зараз майже не вживаємо його в публічному дискурсі. Дехто ототожнює «інтелігенція» та «інтелектуал». На мій погляд вони відрізняються: інтелігенція опікується моральними питаннями, для інтелектуала ж домінантою є «а як насправді?», який об'єктивний стан речей. Оціночна роль інтелектуалів залишається після того, як зроблено рефлексію. Для публічних інтелектуалів оцінювання – дуже важлива роль. На відміну від тих, хто просто фіксують факти, як-от мають робити журналісти. Оскільки інтелектуал має потенціал авторитетності, це особа, яка не просто рефлексує, а чия точка зору ще й має повагу оточення (великого), в нього є презумпція довіри на оцінювання.

Суший О. В.:

– Дивіться, Мирослав Попович – інтелектуал, вже після того, як він пішов, Євген Бистрицький у статті в «Дзеркалі тижня» означив його як одного з духовних лідерів української нації. Любомир Гузар – однозначно духовний лідер української нації. Інтелектуал? Так. Інтелігент?

Василевська Т. Е.:

– Не всі інтелектуали можуть бути духовними лідерами.

Суший О. В.:

– Вакарчук: політична технологія, духовний лідер, інтелектуал? Шукаю зараз точки дотику між цими [поняттями].

Василевська Т. Е.:

– Дуже складно йде самовизначення, хто є інтелектуалом.

Суший О. В.:

– Ми з вами – інтелектуали?

Василевська Т. Е.:

– Під словом «інтелектуал» дуже часто мають на увазі людей, які народжують ідеї.

Яремчук О. В. – Але ж це не обов'язково науковці. Можливо, тоді «еліта»?

Василевська Т. Е.:

– «Еліта» – більш широке поняття. Можливо, «інтелектуальний лідер». Еліта може бути військова, адміністративна, партійна, політична, промислова, бізнес-еліта тощо. Скажімо, наукова еліта, і серед неї не всі є публічними людьми.

КОНСТРУКТИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІЄТВОРЕННЯ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ

ГНАТЕНКО П. І.,
член-кореспондент НАПН України,
д. філос. н., професор, головний науковий співробітник
лабораторії психосоціальних і політико-психологічних досліджень,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України

Проблема ідентичності, зокрема, національної ідентичності, була і залишається важливою теоретико-методологічною проблемою гуманітарного знання. Питання про те, хто ми, і де наше коріння, є визначальним питанням національної самосвідомості любого народу, любого етносу.

Відомий на Заході фахівець в галузі національної ідентичності Ентоні Сміт справедливо підкреслює, що сьогодні національна Ідентичність є провідною формою колективної ідентичності. На його думку, національна ідентичність перетворилася в домінуючий критерій культури і ідентичності.

Складність дослідження феномену національної ідентичності полягає, перш за все, у тому, що ця проблема не тільки торкається національних почуттів, але і тісно переплітається з ідеологічними та політичними факторами буття певного суспільства.

Науковий аналіз національної ідентичності тісно переплітається з вченням про нації і національні відносини. Існує багато визначень нації. В багатьох цих визначеннях нерідко домінує суб'єктивістський, довільний підхід, далекий від науки, що також не дає можливості об'єктивно аналізувати сутність національної ідентичності.

Питання про національну ідентичність особливо важливе і актуальне для країн, які звільнилися від колоніальної залежності. Це питання дуже важливе та актуальне для України. Питання поставлене ще Т. Г. Шевченком: «Що ми?.. Чиї сини? Яких батьків?», до цього часу розглядається філософами, політологами, соціологами, психологами та політиками. Відповіді на ці питання даються різні, нерідко дуже далекі від науки і української культури. Китайське прислів'я говорить про те, що для того, щоб розігнути палицю, необхідно її перегнути в інший бік.

Але деякі автори намагаються це зробити. Звідси і з'являються твердження, що Геродот – український історик, а І. Христос – етнічний українець і що слова, які сказав Ісус Христос перед смертю, були нібито на українській мові.

Культура України, її духовність нараховують тисячоліття, Починаючи з XI та XII століть і закінчуючи сучасністю. Українському народу є чим і ким пишатися.

Специфіка становлення української національної ідентичності обумовлена специфікою історичного, соціально-економічного, культурологічного буття українського народу.

Перш за все, це питання про джерела, історичних коріннях українського етносу. Хто ми? Де наші джерела? Які наші коріння? Ці та інші питання неминуче виникають при аналізі проблеми становлення української національної ідентичності. Таким

чином, на перше місце виходять питання історичного походження українського етносу.

Ці питання далеко не прості. В різні періоди розвитку нашого суспільства на них давались різні відповіді. Це обумовлювалось політичною кон'юнктурою, пануючою у суспільстві ідеологією.

Як відомо, в історичній і філософській літературі виділяють три концепції при аналізі цієї проблеми. Одна з них отримала назву шовіністичної, яка виникла в дореволюційній Росії. Вона виходить з тези, що українського народу, як такого, не було, а є діалектна група російського народу, як його складова частина.

В радянській історіографії панує положення отримала концепція про те, що український, російський і білоруський народи виникли з єдиного кореня – давньоруського народу. Стверджувалось, що Київська Русь є колицкою трьох братніх народів. При цьому, офіційна пропаганда нав'язувала у масову свідомість стереотип про те, що в цій колиці не всі були рівні, а був старший брат – російський народ. Теорія старшого брата і молодших сестер була пануючою у Радянському Союзі.

І нарешті, ще дореволюційні українські історики розробили концепцію, яка отримала у науці назву автохтонно-автономітичної. Вона зводиться до твердження, що український народ автохтон на своїй землі і його історичні коріння потрібно шукати в глибокій давнині. Найбільш видатним представником цієї концепції був М. Грушевський. З моменту становлення незалежності, концепція Грушевського отримала в країні найбільше поширення, стала домінуючою.

Підкреслюючи неправомірність перших двох концепцій, зупинимося на характеристиці третьої.

У багатьох аспектах ця концепція справедлива, відповідає історичним реаліям. Проте, в спробах пошуків історичного коріння українського етносу, української національної ідентичності деякі автори заходять занадто далеко. Так, в деяких працях, виданих в Україні і в діаспорі, стверджується, що українці – найбільш стародавній етнос у світі, що людська цивілізація була створена українцями. Культури Вавілону, Єгипту, Китаю, Індії є похідними від української культури.

Закономірно виникає питання, з якого історичного періоду правомірно стверджувати становлення українського етносу, його духовної культури, української національної ідентичності?

Я не можу погодитись з твердженням, що цим історичним періодом є IV-II тисячоліття до нашої ери, тобто період трипільської культури. Якого б високого рівня не досягла ця культура, вона не може розглядатись як початок української культури, з тієї причини, що тоді ще не сформувався український етнос. Його формування відноситься до більш пізнішого історичного періоду. Це був період появи слов'янських племен, їх поділ в перші століття на західних і східних. Процес формування українського етносу відбувався на базі тієї частини східнослов'янських племен, що жили в районі Києва, Чернігова на території впродовж Дніпра. Безсумнівно, Київ став консолідуючим, об'єднуючим центром, навколо якого сформувалась держава Київська Русь. Але Київська Русь – це не Росія. А саме це стверджувалось в минулому і дуже часто стверджується нині в багатьох російських виданнях.

Територія Київської Русі була значною. Вона охоплювала частину території нинішньої Білорусії, Росії і України. Природно, що слов'янські племена, які населяли ці території, відрізнялися географічними, кліматичними умовами, формували свої традиції, звичаї, культуру. Культура Києва відрізнялась від культури Новгородка,

культура Новгороду відрізнялась від культури Полоцька. Так відбувався процес становлення українського, російського та білоруського етносів.

На культурну спадщину Київської Русі мають право і російський, і український і білоруський народи. Але кожний має право на своє, на те, що створено ним на території того середовища, де жили ці народи. Таким чином, культурна спадщина стародавнього Києва - це частина української культури, це її початок.

Основу, фундамент національної ідентичності було закладено в X-XI століттях, коли з'являються перші видатні філософські твори, такі як «Слово про Закон і Благодать» та інші. В «Слові про Закон і Благодать», пам'ятнику XI ст., «Києво-Печерському патерику», в творах К. Смолятича, К. Туровського (XII ст.) були закладені основи української національної ідентичності. Саме в цей період формувалися основоположні принципи української духовності, те, що створило її національну своєрідність. В наступні історичні епохи вони доповнювались, змінювались, але сутність їх залишалась такою, якою вона була сформована тоді, коли відбувалось її становлення.

ВІЙНА У ЦИВІЛЬНОМУ СВІТІ: КОНФЛІКТ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ В ПРОЦЕСІ НАЦІЄТВОРЕННЯ.

**КУХАРУК О. Ю.,
молодший науковий співробітник лабораторії методології
психосоціальних і політико-психологічних досліджень,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,**

Життя в умовах військових дій породжує необхідність осмислити свою роль у цій війні. Кожен, хто живе в Україні має свою позицію щодо участі у війні.

Ці позиції можуть бути різні: активна участь, активна підтримка, уникання, заперечення війни. Відповідно до них формуються нові ідентичності. Ці ідентичності знаходяться в одному спектрі – спектрі ставлення до війни.

В переліку цих ідентичностей закладений конфлікт. Цей конфлікт не може бути пасивним. Він приречений бути активним і гострим.

Гострота конфлікту спричинене явищем, що його спричинило – війною. Вплив війни неминучий на всіх рівнях життя – індивідуальному, мікросоціальному, макросоціальному.

Серед наслідків війни, в якості прикладу, можна згадати – травматичні розлади, як приклад наслідків для особистості, родинні чи дружні конфлікти як приклад мікросоціального впливу, загальну суспільну напруженість, як макросоціальний прояв.

Додатковий конфліктогенний фактор – прояви гібридної інформаційної війни, розв'язаної агресором.

Наведені конфлікти мають ключове значення в контексті націєтворення. На початку війни відбулась консолідація нації навколо теми спротиву агресору. Із зниженням гостроти конфлікту зменшився рівень консолідації. Суспільство в цілому і людина зокрема не можуть весь час перебувати в стані пікової напруги.

Війна із об'єднуючого фактору націєтворення перетворилась на роз'єднуючий. Це несе в собі загрози розвитку нації, а відповідно і національній безпеці в майбутньому.

У 2017 році було проведено соціально-психологічне дослідження «Альтернатива конфліктам і насильству». Дослідження було проведене в рамках проекту «Подолання соціальних наслідків конфлікту на Донбасі та незаконної анексії Криму за допомогою державних структур в Україні та громадянського суспільства», який виконує канадська неурядова організація Stabilization Support Services.

Одним із етапів проекту був якісний етап – проведено 6 фокус-групових досліджень в різних регіонах України за участю цивільного населення і військових.

Географія дослідження: Біла Церква Київської області, Львів, м.Торецьк Донецької області. Аналіз проблемного поля відбувався на 3 рівнях, з врахуванням особливостей контактів: з державними органами; на соціальному рівні (друзі, соціальне оточення тощо); в сім'ї та найближчим коло рідних.

Були виявлені конфлікти настанови, які представники груп мають щодо інших (цивільні щодо військових, військові щодо цивільних).

Основні зони конфлікту. Ставлення цивільних до військових: людина в формі є уособленням війни та викликає сильну емоційну реакцію: позитивну або негативну. І позитивні, і негативні реакції пов'язані з підвищенням рівня тривоги, так як людина вимушена згадати про війну в країні. Негативні явища в армії викликають у цивільних нерозуміння, невизначене ставлення, розгубленість. Ставлення до військових, як до «хворих», «інакших». Психологічна травма та/або особистісні зміни, які відбуваються внаслідок досвіду використання зброї викликають страх, негативне сприйняття і постійний акцент на потребі реабілітації.

Ставлення військових до цивільних: цивільні не відчують військової загрози, не знають, що таке війна і нічого не хочуть про неї знати. Слабка поінформованість цивільного населення: цивільні часто не уявляють, в чому полягає робота військового, і як відбувається сама війна. Військові вважають, що цивільні втратили страх війни і не відчують її як реальну загрозу.

Були визначені найпопулярніші стратегії вирішення конфліктів. Цивільні в конфліктних ситуаціях схильні використовувати більший набір можливих стратегій рішення конфліктів заплатити хабар, перевести діалог в мирне русло, написати скаргу, поскаржитись керівництву, журналістам чи на гарячу лінію, бюрократично «задавити» чиновників, подаючи разом із документами цитати із нормативних актів.

Основна стратегія військовослужбовців – уникання, іноді із словесною реакцією. Крім того, вони частіше використовували мову агресії: «повідкручувати голови», «взяти в руки автомат», «рознести все».Разом з тим, реальних стратегій рішення проблеми в разі відмови пропонувалось дуже мало. Як і реального втілення озвучених погроз.

Також були виявлені основні точки дотику та порозуміння. Наприклад: Визнання військових і їх ролі, хоч і з різною емоційною забарвленістю, розуміння необхідності адаптації, пристосування одних до інших, уявлення про те, що ці непорозуміння є і їх треба вирішувати, запит на інформованість і медіаграмотність, запит на чіткі «правила гри» стосовно всього: від ставлення держави до воїнів АТО і пільг до оформлення паспортів, спільні уявлення щодо конфліктів (щодо чиновників, ролі держави і т.д.) – велика предметна зона взаємодії (не говорити про різницю, а фокусуватись на спільних проблемах, які можна вирішити).

МОВНИЙ ДИСКУРС ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЧИННИК СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ

ПОЛОВИНЧАК Ю. М.,
к. іст. н., с. н. с.,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського,
директор Національної юридичної бібліотеки НБУВ

Хотіла б сфокусувати тему доповіді і говорити про мовний дискурс у інтерактивному просторі. Це не звуження теми, тому що інтерактивний простір – це, з одного боку, та складова інформаційного простору, де інтенсифікуються найрізноманітніші практики, дискурсивні ситуації. З іншого боку, в інтерактивному середовищі так чи інакше представлені практично всі «офлайн» практики. Відповідно, це фокус, який дозволяє відстежити цікаві процеси. Так, у ці процеси не включена, можливо, значна частина суспільства, але саме ці рефлексії, дискурсивні ситуації на сьогодні задають тренди і визначають ідеї, які [далі] обговорюються в офлайн. Тому саме цей тип комунікацій заслуговує на спеціальні дослідження, по-перше, як простір інтенсифікації комунікацій, створення нових практик, по-друге, як специфічний усно-писемний тип дискурсу. Тобто з одного боку, це неформальна суб'єктивна комунікація, яка дозволяє побачити (свого роду експеримент, фокус-група), з іншого боку, це писемний тип дискурсу, який дозволяє зафіксувати. З одного боку, це віртуальна агора, соціальна лабораторія, з іншого боку, це специфічна наукова площина.

Саме концентрація комунікацій в інтерактивному просторі проявляє (унаочнює) інколи дисперсні й малопомітні в офіційному дискурсі реакції окремих груп. Наприклад, моя робота з включеного спостереження у соціальних мережах, зокрема обговорення мовного дискурсу, дозволяє говорити, що на сьогодні частина україномовних громадян України відчуває себе (як мінімум відрефлексовує це й проговорює у соціальних медіа, на форумах, у дискусіях) zagrożеною і дискримінованою. Оскільки ці суб'єктивні відчуття проговорюються в групі, то створюється враження цієї zagrożеності у самих учасників, у суб'єктів (процеси посилюються, стають концентрованими). Це і суспільні процеси, і те, що може бачити і з чим працювати науковець.

Окреслю три основні напрямки, за якими можна відстежувати дане питання мовного дискурсу. Перший – це побутування мови в інтерактивному просторі. Йдеться не лише про українську мову. Це абсолютно нові практики, де відбувається, наприклад, полімовність, полілоговість. Причому багато чого залежить від національного сегменту. Наприклад – це спеціально відстежувалось і статистично доведено – для багатьох російських форумів характерна заборона на використання іншої мови чи інших шрифтів, окрім кириличного. Тобто такі коментарі просто видаляються модераторами. Для українського інтерактивного простору абсолютно не характерні подібні речі, вітається і навіть культивується багатомовність. Деякі публічні інтелектуали, наприклад, одеський поет і психолог Борис Херсонський, свої дописи дублює двома мовами, будучи людиною російськомовною, російської культури. Мають місце інтелектуальні дискусії, наприклад, істориків щодо політики пам'яті «українсько-російсько-польсько-білоруською» мовою в спільноті *Historians*. Є сторінки, де англійська і українська. Тобто це характерно для українського інформаційного простору, і це цікава практика, яка змінює мовні ситуації і практики.

Наступне – можна відстежувати поповнення мови не лише окремими словами, а й цілими пластами. Лінгвісти давно говорять, що українська мова, в силу специфіки її використання, не мала і до сих пір ще може бути бідною на цілі пласти лексики, наприклад, неформальної, молодіжного сленгу (як спадщина радянської мовної політики, коли українська мова була в УРСР більш характерною для офіційного дискурсу). Сьогодні лінгвісти, політологи, комунікативісти мають прекрасну можливість бачити й досліджувати, як відбувається поповнення лексики, наприклад, за рахунок «суржика», що побутує як субкультурна реальність (йдеться про цілі спільноти, причому спільноти людей, які віртуозно володіють словом, щонайменше літературними українською та російською). Обсцентна лексика – тут теж має бути цікаво, скажімо, з соціопсихологічної точки зору, адже це неформальна комунікація, однак писемна. Коли не вистачає емоцій, їх можуть передавати гіпертрофовано, тобто виробляються певні способи компенсації всередині мови. Якщо «суржик» – це низовий варіант поповнення [дефіцитних] пластів мови, то більш «респектабельний» варіант заповнення лакун – це діалектизми, серед яких найбільш «респектабельні» галицький «балак» і львівська «гвара», якими послуговуються досить багато українських дописувачів, щоб зробити свою мову неформальною. Включно з політиками, тому що з офіційним дискурсом і формально правильним мовленням в соціальних мережах робити просто нічого, це марно витрачений час і гроші.

Також переносяться оффлайн практики. Починаючи від створення літературних текстів, маємо цілий пласт сучасної прози, яка починалася як «нон-фікшн», як дописи в соціальних мережах, а потім публікувалася. Цілком можлива дистрибуція, причому користувачка. Переклади: від аматорських до колоборативних – коли нам не вистачає оцієї книги, довго чекати, то перекладаємо в складчину, коли громада дерибанить електронний текст книжки на абзаци і здійснює переклад, в колоборативній мережі звіряє, і ми отримуємо [переклад] – так, піратський, так, з порушенням цілої низки юридичних нюансів – але це компенсаційний механізм, і він має бути цікавий цілій низці дослідників.

Наступне – мова як ідентичність спільноти, це найкраще видно. Ви пишете у соціальних мережах, чи, скажімо, у блозі, «скрипниківкою» із її «мітом», «катедрою», чи «наркомівкою»? Ви використовуєте, скажімо, декілька мов, обсцентну лексику – це перші рівні самоідентифікації. Хотіла б навести приклад такого явища, як ідентичнісний маркер для українців в контексті російсько-української війни. Українське суспільство включає в основному українофонів і русофонів, тобто ми прекрасно розуміємо іншу мову, а думаємо однією із них (можливо, двома). Приклад того, як відбувається самоідентифікація, розрізнення російськомовних українців від російськомовних росіян – прекрасний мем «поребрик» перших днів агресії. На відео захоплення Краматорського міськвідділу МВС прекрасно чути, як озброєна людина в камуфляжі, що позиціонується як член місцевого оточення, віддає людям, що зібралися довкола, команду відійти «за поребрик». Цей запис спровокував жваве обговорення в соцмережах, і українські українофони та українські русофони з достатньо високим рівнем однастайності відмежувалися за слововжитком всередині російської мови. Таке відмежування породило достатньо велику кількість мемів, скажімо, дослідники говорять про півтори сотні ідіом, починаючи від прекрасного «поребрикону», який поєднує «терикон», «рубикон» і той же «поребрик», і закінчуючи не менш прекрасними «Коли ти дивишся на мене, поребрик дивиться на тебе», «Хто до нас із поребриком прийде, той від поребрика й загине», «Кому бордюру, кому поребрик», «По поребриках їх і впізнаєте їх» тощо. Також назви,

етноніми з негативними конотаціями («Порєбрики-Забордюрє», «Запорєбрик»), які у великій кількості практикує український саме неформальний дискурс. Це лише один приклад. Є ще інтернет-фольклор. Наприклад, пов'язаний із сірою зоною розмежування, починаючи від популярної історії про закарпатську файту у зоні АТО (це окремих словничок і окремі пригоди) і закінчуючи окремими, спорадичними анекдотами.

Третій пласт – це дискусії щодо статусу української мови. Це, сказала б, найпростіший, найменше оприявнюваний пласт матеріалів, але вони надзвичайно цікаві для дослідника, тому що їх можливо зафіксувати, досліджувати за допомогою статистичних методів, контент-аналізу, дискурс-аналізу (за умови врахування суб'єктивності та репрезентативності соціальних медіа). Переконана, що тема перспективна і цікава для науковців, пов'язаних з соціогуманітаристикою.

* * *

Д и с к у с і я

Смольніков Ю. Б.:

– Щодо «суржика». У наукових текстах його багато, і у Вашій доповіді зокрема: «обсентна», «дистрибуція». Вчора читав: проблема «континуїтету» української історії – замість «безперервності». Зараз така тенденція, і всі кальки саме з англійської (не з німецької, не з французької). З чим це пов'язано? Так, англійська більш поширена, але невже не можна підібрати українських слів!

Половинчак Ю. М.:

– Розрізняла б «суржик» як соціокультурне явище і як зловживання у публіцистиці калькованими чи запозиченими словами. На моє переконання, йдеться про цілком закономірні процеси розширення словника. Згадую дискусії кінця 19-го – початку 20-го століття з приводу Старицького, який любив ліпити мовотвори, низки інших науковців. Грушевський з цього приводу говорив, що «зерно залишиться, полова відсіється». По-перше, орієнтація на західних дослідників, в соціогуманітаристиці значною мірою йдемо вслід і запозичуємо терміни, як-от «студії пам'яті». Десь, можливо, це зловживання, десь ці усталені терміни будуть корисними. Це нормальний живий процес. Науковці такі ж громадяни, носії і творці мови, можливо, це хвороба зростання, не забувайте, що значна частина текстів з'являється в перекладах, однак саме в українських не так уже й давно, і, можливо, частині українських інтелектуалів подобається «купатися» в такому контексті. Можливо, переростемо.

Розумний О. М.

– Дякую за дуже цікаву доповідь. У мене два запитання. По-перше, як Ви оцінюєте перспективи української мови, її поширення і утвердження в публічному просторі без додаткових регуляторних заходів? (Наскільки вона «життєздатна»?) І якщо такі регуляторні заходи будуть, то наскільки реально прискорити, каталізувати цей процес? Друге запитання. Деякі публічні інтелектуали (історик Кирило Галушко, деякі інші) чи жартома, чи всерйоз висловлюють ідею легалізувати "українську російську" мову. Як Ви до цього ставитеся?

Половинчак Ю. М.:

– Моє суб'єктивне враження, що, маючи поряд потужну російськомовну індустрію, потужну державу, яка ставить перед собою завдання поширення російської мови як

маркера «русского мира», без регуляторних заходів сфера вжитку української мови звужуватиметься. (Не спираюся в даному разі на соціологічні дослідження, і навіть вони не думаю, що дозволять з точністю змоделювати). Зберегти [мову] без додаткових зусиль, тільки на ентузіазмі, на моє переконання, неможливо. З іншого боку, як свідчить світова практика, національне зусилля дозволяло відроджувати практично напівмертві мови, які знаходилися у стані набагато гіршому, ніж нинішня українська. Державна політика повинна бути достатньо виваженою, спираючись на суспільний консенсус. Деякі дослідники, як-от Володимир Кулик, спираючись на свої соціологічні заміри, говорять про те, що у російськомовних українців в принципі є згода на те, що сфера вжитку української мови розширюватиметься. Мої спостереження у тих таки соціальних мережах це підтверджують: російськомовні українці говорять, що хочуть, щоб їхні діти знали [українську], вільно нею володіли тощо. Зрозуміло, що деякі групи відчують звуження свого комфортного простору, і це викликає у них спротив. Соціальні мережі вчать нас як громадян розрізняти приватний простір і публічний. За моїми спостереженнями, у 2017–2018 рр. кількість варіантів приходу на чужу сторінку із запитанням «Чому пишете російською?» різко зменшилася. Постає питання: ця сторінка – це приватний простір блогера? Чи це практично ЗМІ, якщо у нього 200 тисяч фоловерів і він перекриває своєю аудиторією декілька районів? Українці самі вчаться знаходити цю межу. Тому державі, в принципі, головне не нашкодити.

Щодо легалізації «російської української» – слабо уявляю, як це можливо зробити в правовому полі. Однак такі розмови дійсно ведуться. Повертаючись до того ж таки «суржику», якщо раніше говорили, що це перехідний варіант від української до російської, то чому не говорити сьогодні, що це може бути перехідним варіантом від російської до української? Не можна не погодитися з тим, що «російська українська» існує, з цілою низкою особливостей. [Згадаймо] знамениті дискусії «в Україну» чи «на Україну», [щодо застосування] норм російської мови. На рівні суспільному, соціокультурному вони вестимуться й далі і матимуть певні наслідки.

«Українська російська» – це російська мова, якою розмовляють українці і яка для українців, в принципі, вважається вже унормованою. Росіяни посилаються на правила російської мови. Але український узус (російськомовний) однозначно зробив вибір. Російськомовні українці абсолютно спокійно кладуть у борщ «бурячок» (а не «свеклу»).

Суший О. В.:

– У мене колись був випадок у Санкт-Петербурзі, коли у готелі педагогічного університету Герцена на сніданок зранку попросила: «Дайте мне, пожалуйста, салат из бурячка», то побачила, як у дівчини-продавчині округлилися очі, і наступну свою фразу «Из свеклы, пожалуйста!» я дійсно вже діставала з глибин підсвідомого.

Половинчак Ю. М.:

– Але ж це «суржик». Ми цілком нормально сприймаємо «американську англійську», «австралійську англійську», «англійську англійську», тому, власне кажучи, чому ні? Велике коло носіїв мови, для яких ця мова рідна, вони на ній думають, має повне право на мовотворення і на свої варіанти. Інша справа, що офіційне унормування (словникові колізії тощо) – воно там [у Росії], але ідея захистити наших російськомовних громадян з їхнім правом унормувати російську мову у багатьох україномовних громадян викликає схвалення – досить часто на рівні жарту, але це той жарт, який показує, що це явище існує.

ПРО МОВУ ВОРОЖНЕЧІ В УМОВАХ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ

НИКОНЕНКО Л. В.

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
лабораторія психології політико-правових відносин,
молодший науковий співробітник

В умовах воєнного конфлікту метою інформаційних атак є зменшення можливості чинити спротив агресії державою, яка є об'єктом агресії. Однією з часто вживаних стратегій є розпалювання ворожнечі, взаємної стигматизації між представниками різних спільнот. Поступове поглиблення протиріч всередині держави дозволяє руйнувати згуртованість та призводить до конфліктної взаємодії. Принцип «Розділай та володарюй» у повній мірі використаний для розгортання громадянського протистояння в Україні та суттєво зменшує потенціал спротиву агресії. Загальновідомо, що зовнішній ворог призводить до згуртовування всередині спільноти задля ефективного спротиву. Поступове плекання взаємного неприйняття та емоційного відторгнення між різними спільнотами всередині держави створює множинні соціальні дихотомії в українському суспільстві. Огляд сучасного інформаційного простору дозволяє ідентифікувати найбільш виражені конфліктні вектори:

- вимушені переселенці – спільноти-аборигени;
- мешканці східних регіонів – мешканці західних регіонів;
- представники влади – представники підвладних спільнот;
- російськомовні – україномовні;
- учасники бойових дій – громадяни, які не залучені у воєнні дії.

Цей список не є вичерпним та постійно розширюється, що зумовлює актуальність досліджуваної теми. Одним з методів, який застосовують задля запуску конфліктної взаємодії між представниками різних спільнот є використання мови ворожнечі.

Аналіз наукових джерел з тематики психології конфлікту дозволяє зробити висновок, що використання образливих слів, виразів та абсентної лексики є потужним конфліктогеном (автори, що писали з тематики абсентної лексики).

При цьому Н. І. Повякель і Г. В. Ложкін⁶, а також О. Сидоренко⁷ звертають увагу на несиметричність стимулу і реакції. Особа, яка вживає образливі вислови є агресором, а адресат повідомлення – жертва, яка має декілька варіантів реакції на агресію. По-перше, проігнорувати і максимально дистанціюватися від агресора. По-друге, дати аналогічну відсіч, спрямовану на враження гідності та самооцінки співрозмовника. По-третє, прийняти та повірити в образливі слова, які набувають ознак інтроєктивів.

Можливий варіант конструктивної відповіді з використанням стратегій ненасильницького спілкування, який передбачає можливість налагодження конструктивного спілкування, на жаль, не спрацьовує в умовах цілеспрямованого інформаційного впливу, метою якого є знецінення особистості співрозмовника або

⁶ Ложкин Г. В, Повякель Н. И. Практическая психология конфликта: Учеб. Пособие. – 2-е изд., стереотип. – К.: МАУП, 2002. – 256 с.

⁷ Сидоренко Е. В. Тренинг влияния и противостояния влиянию. – СПб.: Речь, 2004. – 256 с.

певних спільнот задля зниження самооцінки, асертивності, необхідної задля ефективного спротиву⁸.

У контексті обговорюваної теми доречно пригадати концепцію «вікна Овертона», в якій описано стратегію розширення діапазону соціально прийнятих суджень у певному суспільстві. Послідовність впровадження певної ідеї має такі етапи: 1) немислимі; 2) радикальні; 3) прийнятні; 4) розумні; 5) стандартні; 6) діюча норма.

Вважаємо, що метою широкого поширення комунікативних практик, які передбачають вербальну агресію, є запровадження такого стилю взаємодії, який ускладнює налагодження позитивних контактів та взаємодії у суспільстві та сприяє проявам фізичної агресії.

Аналіз інформаційного простору дозволив виокремити основні етапи розгортання вербальної агресії, притаманні інформаційним атакам РФ щодо України та її громадян: 1) знецінення особистості або соціальної групи; 2) дегуманізація особистості або соціальної групи до рівня тварини або рослини; 3) дегуманізація до рівня неживого предмету. Нижче наведено ознаки названих етапів і приклади, які ілюструють процеси комунікації в умовах воєнного конфлікту.

1 етап дегуманізації, для якого притаманне поступове знецінення людини або соціальної групи, приниження людської гідності, ігнорування позитивних якостей, акцент виключно на негативних якостях і діях. Людина або спільнота в цілому розглядаються як нижчі за статусом та недостойні поваги, довіри та рівноправного спілкування.

Ознаки етапу:

- відхід від використання повного імені до скороченого або лайливого варіанту (Іван Петрович – Іван - Ваня – Ванька);
- перехід при спілкуванні з «Ви» на «Ти»;
- використання скорочень та перекручувань при назві спільноти (укри, рашисти, донбасяни тощо);
- використання образливих назв спільноти (хохли, кацапи, рагулі тощо);
- використання щодо співрозмовника або спільноти слів – ознак хвороби (даун, шиза, дебіт, ідіот тощо);
- при спілкуванні використовуються апеляції до соромних або важких епізодів в житті людини або спільноти задля емоційної дестабілізації тощо.

В результаті реалізації такої манери спілкування руйнується довіра, повага та симетричність комунікації. Вважаємо, що в процесі розгортання подібних комунікацій виникає потреба у відновленні балансу, тому ролі «агресор»-«жертва» динамічно притаманні всім учасникам комунікації.

2 етап дегуманізації. Особистість або соціальна група більше не розглядають як представники «Гомо Сапієнса», їм надається статус представника флори або фауни. По мірі інтенсифікації знелюднення простежується тенденція поступового пониження рівня розвитку і організованості живої істоти, з якою афілюють співрозмовника: високоорганізовані тварини – птахи – комахи – найпростіші – рослини – мертва тварина. Контент-аналіз вживаних у певному інформаційному просторі висловів щодо певної спільноти або особи за цією ознакою дозволяє ідентифікувати інтенсивність дегуманізації.

⁸ Nathan J. Russell. An Introduction to the Overton Window of Political Possibilities // Mackinac Center for Public Policy (4 January 2006)

Ознаки етапу:

- використання загальних слів, що позначають тварин, або рослин (скотина, худоба, тварина, гад, рослина, паразит тощо);
- використання слів, які позначають певний вид тварини, комахи або рослини (свиня, бегемот, колорад, тарган, укроп тощо);
- використання суфіксів -юка, -яка, -ло свідчить про посилення процесу знецінення особистості або соціальної групи (падлюка, скотиняка, тварюка, бидло, бидляка, падло, хуйло тощо). Суфікси -ка, -ик дещо пом'якшують різкість дегуманізації та надають йому подвійного значення (зайчик, котик тощо);

Використання слів, які позначають мертвих тварин або їх частини (падло) дозволяє ідентифікувати перехід до третього етапу знецінення особистості співрозмовника або соціальної групи.

3 етап дегуманізації характеризується ставленням до співрозмовника або соціальної групи, як до неживого предмету.

Ознаки етапу:

- використання щодо людини або соціальної групи слів, які позначають предмети (вата, тумба, каменюка, колода, пупсик тощо);
- використання щодо людини слів, які позначають фекалії, статеві органи або лайливі слова (гімно, отброс, покидьок). Посилення – висловлювання із названими вище суфіксами дозволяє варіювати ступінь знецінення особистості або соціальної групи (гімнюк тощо).

Вважаємо, що поступове зростання вербальної агресії до 3 рівня дегуманізації призводить до неусвідомленого послаблення психологічних настанов, які блокують прояви фізичної агресії щодо іншої людини або групи людей. Це суттєво підвищує ризик переходу до безпосередньої контактної фізичної агресії.

Наслідками процесів взаємної дегуманізації вважаємо:

- взаємна стигматизація представників спільнот, залучених у воєнне протистояння, яке проявляється як стійка система усвідомлених і неусвідомлених негативних упереджень міфів та стереотипів;
- наслідком чого може бути дискримінація представників тих спільнот, які мають обмежене представництво в органах влади, що може призвести до порушення прав представників вразливих спільнот;
- формування реактивних утворень у масовій свідомості, в зону яких виноситься табуйовані аспекти реальності. формування сталої системи захисних механізмів, які спотворюють сприйняття дійсності.

Зазвичай неусвідомлені, неприйнятні аспекти реальності приписуються виключно представникам спільнот, які належать протилежному табору. Ці процеси блокують усвідомлення, саморозвиток окремої особистості та спільноти в цілому.

Незважаючи на деструктивність описаних вище процесів, вони можуть виконувати роль стабілізаторів системи. Вважаємо, що наявність у суспільстві стигматизованих груп дозволяє до певної міри знизити соціальне напруження, зумовлене соціальною, економічною і військовою нестабільністю завдяки примітивним захисним механізмам (проекція, заміщення, раціоналізація агресії тощо).

Іншим функціональним наслідком інтенсифікації мови ворожнечі в умовах воєнного конфлікту є можливість чинити фізичний спротив агресії (наприклад, в умовах бойових дій). Нагадаємо, що на початку збройної агресії були непоодинокі

випадки полону або загибелі учасників бойових дій через нездатність надавати адекватну ситуації збройну відсіч, яка могла спричинити загибель супротивника.

Висновки.

1. Дегуманізація є одним з головних психологічних механізмів, який сприяє проявам вербальної та фізичної агресії як в міжособовій, міжгруповій, міжспільнотній комунікації.

2. Процес дестигматизації і гуманізації у післявоєнному суспільстві має бути спрямовано на пошук і реалізації стратегій, які нейтралізують наслідки масштабної дегуманізації, зумовленої воєнним конфліктом.

3. Механізми та етапи післявоєнної гуманізації потребують додаткових наукових розвідок та осмислення.

* * *

Д и с к у с і я

Смольніков Ю. Б.

– Щодо позитивних моментів – згадував як Амосов пояснював, що багато хірургів матюкаються, тому що це їм допомагає в професійній діяльності краще робити операції. Тобто ця лексика не означає лише негатив?

Никоненко Л. В.:

– Позитив у тому, що наші солдати можуть нас захищати. Якби не відбулося процесу знецінення (або знеособлення – щодо термінології тут можна дискутувати), на передовій наші солдати просто б не могли стріляти в супротивника. Щоб убити іншу людину, є багато глибоких пересторог. Багато наших солдатів гинули, тому що вони бачили в супротивнику людину. Напевне, до тих пір, доки триває воєнний конфлікт, абсолютно цього [знецінення] позбавитися неможливо, адже це є запорукою можливості стріляти в тих, хто з іншої сторони.

Смольніков Ю. Б.:

– Візьмімо просто суспільство. В Інтернеті люди обзивають одне одного. Це теж якась психологічна компенсація?

Никоненко Л. В.:

– Ще один позитивний момент, Ви праві, в тому, що так формується психологічна границя між «ми» і «вони». І саме на цьому багато в чому побудований процес націєтворення, про це казали сьогодні неодноразово. Національна самоідентифікація передбачає розмежування на «ми» і «вони», і гуртуватися навколо того, що «ми» – погані, було б якось не дуже [ефективно]. Простіше гуртуватися навколо того, що «ми – добрі», а «вони – погані».

Смольніков Ю. Б.:

– Мав дещо інше на увазі: що люди так психологічно з себе скидають негатив. Подивилась, скажімо, людина новини в телевізорі, [отримала заряд] ненависті, але замість образити когось із своїх найближчих (рідну людину чи сусіда), пішла в Інтернет, поматюкалася там цими словами, які Ви сказали, і їй легше, вона вже спілкується нормально [з оточенням].

Никоненко Л. В.:

– Моя позиція така, що агресія (дозвіл собі агресії) – процес досить тотальний. Коли людина навчається оперувати певними поняттями і процедурами, то вибудовується певний динамічний стереотип спілкування при зіткненні з тими, з ким я не згоден. Цей незгодний може бути випадковим пасажиром у маршрутці, а може бути близькою людиною. Щоб сказати детальніше, потрібні спеціальні дослідження.

Розумний О. М.:

– Слухав доповідь, і виникла така думка, що, можливо, те, які слова вживаються (щодо градації, яку ви назвали), залежить від індивідуальної мовної культури людини. Тобто наскільки чітко характер образу (об'єкт, тварина тощо) дійсно відповідає ступеню деперсоналізації?

Никоненко Л. В.:

– Ця модель вибудована на основі спостережень в соціальних мережах, власних рефлексивних практик. Деталізованого дослідження, як це впливає на безпосередній прояв фізичної агресії, у тому числі при взаємодії з іншими ворожими групами, я не проводила поки що.

Василевська Т. Е.:

– Чи досліджували, що певна мова ворожнечі може стати мовою не знеособлення, а навпаки уособлення іншої ворогуючої сторони. Скажімо, у Ваших прикладах є «укроп» – так, ми «укропи». Чи – так, ми «російськомовні бендеровці». Тобто те, чим нас хотіли принизити, ми перетворюємо на щось із позитивним для себе сенсом, у такий спосіб не знеособлюючись, а навпаки наповнюючись якоюсь особливістю, особністю.

Никоненко Л. В.:

– Так, нормальна особистість тяжіє до збереження власного позитивного самооцінювання. І якщо до людини застосовують певне негативне явище, то у неї є варіанти: або прийняти його, або відторгнути, сказавши, що це не про мене, або трансформувати у позитивний для себе сенс і зробити це «брендом», що нівелював би образу.

ЧИННИКИ ТА МЕХАНІЗМИ СУСПІЛЬНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ

МЕДІАГРАМОТНІСТЬ ЯК ЧИННИК СУСПІЛЬНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ

ГРАНЧАК Т. Ю.,

д. соц. ком., с. н. с.

старший науковий співробітник відділу політологічного аналізу,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

Як засвідчують світові тенденції останнього часу, проблема суспільної консолідації сьогодні не є суто українською проблемою.

Ситуація в Іспанії навколо відокремлення Каталонії, сутички з приводу знесення пам'ятника генералу Конфедерації Роберту Едварду Лі в м. Шарлотсвілл (штат Вірджинія, США) між, т. зв., «білими расистами», які виступили проти знесення, і ліберальними активістами в серпні 2017 р. тощо демонструють, що навіть в країнах з достатньо високим рівнем життя і стабільною демократією питання суспільної консолідації не сходять з порядку денного.

До об'єктивних причин суспільних суперечок останніми роками додається ще й штучно створена – інформаційні операції, поширення дезінформації і конструювання для цілих суспільних груп політичних міфів та альтернативної інформаційної реальності, спрямовані на поглиблення розколу в суспільствах.

Зокрема, у новому дослідженні американського аналітичного центру RAND ідеться, що «Росія намагається використовувати соціальні мережі для того, щоб вбити клин між громадянами та їх державами, і для цього застосовує різну тактику. Там, де це можливо, вона використовує російську та російську мову населення. В більш віддалених країнах Європейського Союзу та НАТО Кремль намагається досягти політичного паралічу, створюючи інформаційний хаос, загрожуючи страхами та знижуючи довіру до західних і демократичних інститутів»⁹.

За словами члена правління Міжнародного центру оборони і безпеки (МЦОБ) Д. Теперика, «поверхневе розуміння основних принципів дезінформації, а також її прийомів, засобів і цілей, не дає нам усвідомити масштаб проблеми для суспільств, які атакуються, і вразливих соціальних груп»¹⁰.

При цьому із зрозумілих причин Україна залишається на передовій російської пропаганди. Як зазначив Т. Гельмус, «ніде загроза не є більш відчутною, ніж в Україні, яка залишається головним полем бою для пропаганди з часів революції 2014 року. Інші країни в регіоні спостерігають за діями Росії, зокрема за анексією Криму і усвідомлюють, що і їм потрібно бути пильними щодо російської пропагандистської кампанії»¹¹.

При цьому в Україні недостатньо розвинуте критичне ставлення до повідомлень ЗМІ та інформації в соціальних мережах, особливо в регіонах. За результатами другої

⁹ Щур М. Эксперты RAND: Россия использует русскоязычное население для подрыва Украины. Крым. Реалии. 15.04. 2018. URL: <https://ru.krymr.com/a/29167569.html>.

¹⁰ Теперик Д. Противодействие дезинформации: опасность заблуждения и невежества. Международный центр обороны и безопасности. 11.03. 2018. URL: <https://www.icds.ee/ru/blog/article/protivodeistvie-dezinformacii-opasnost-zabluzhdenija-i-nevezhestva>.

¹¹ Щур М. Эксперты RAND: Россия использует русскоязычное население для подрыва Украины. Крым. Реалии. 15.04. 2018. URL: <https://ru.krymr.com/a/29167569.html>.

хвилі дослідження медіаситуації півдня і сходу України, проведеного Інститутом масової інформації та GfK Ukraine навесні 2017 року, наприклад, на півдні та сході України лише 15 % людей помічають приховану рекламу, пропаганду або упереджені матеріали на загальноукраїнських телеканалах, а 12 % – у всеукраїнських онлайн-виданнях¹².

За словами члена правління Міжнародного центру оборони і безпеки (МЦОБ) Д. Теперика, «погано контролюючи ситуацію і перебуваючи в постійному страху ескалації, ми губимося в лабіринті дезінформації. Ми занадто повільно створюємо власні здорові і функціонуючі екосистеми, які могли б видавати власний комплекс превентивних, протидіючих і стримуючих заходів. Ці екосистеми повинні базуватися на майстерному володінні практичними засобами, а також на компетенції багатьох професіоналів, менторів та активних громадян – таким чином заохочуючи взаємовиручку і взаємозбагачення між державою, бізнесом і членами громадянського суспільства, які можуть давати більш творчі і швидкі відповіді на дезінформацію. Такі екосистеми також прискорили б процеси інструменталізації і операціоналізації інформаційної стратегії, спрямованої на захист наших основних цінностей»¹³.

Необхідною умовою для функціонування таких суспільних екосистем є достатній рівень медіаграмотності.

Медіаграмотність визначається як сукупність мотивів, знань, умінь і можливостей, що сприяють добиранню, використанню, критичному аналізу, оцінюванню, створюванню та передаванню медіатекстів різних форм, жанрів, а також аналізу складних процесів функціонування медіа в суспільстві, і є ключовою компетентністю для визначення суб'єктами інформаційних потреб та шляхів і інструментів їх задоволення.

На особистісному рівні медіаграмотність сприяє самореалізації та самоідентифікації особистості, її співвіднесенню себе з певною соціальною групою і державою; на суспільному рівні – суспільній інтеграції, формуванню національної ідентичності, на державному – забезпеченню інформаційного суверенітету і формуванню почуття «громадянськості».

Сформована в рамках медіаграмотності мотивація до добирання інформації, здатної змінити майбутнє, у першу чергу, особисте (інформація щодо вивчення мов, онлайн курсів, наприклад, розвитку креативності тощо), відкриває шлях до єднання через спільний інтерес. Показово, що, за даними дослідження 2017 р. Центру «Нова Європа», молодь віком від 14 до 29 років на перше місце виводить питання заробітку та забезпечення гідного рівня життя, не любить політику, захоплюється ЄС, боїться війни й корупції. Це – ті питання, діяльність щодо вирішення яких здатна спричинити ефект суспільного єднання.

Усвідомлення спільних інтересів перетворює сукупність окремих осіб на громаду, а зміцнення громадянського суспільства є одним зі шляхів убезпечення держави від можливих зовнішніх загроз.

З іншого боку, невміння або небажання розбиратися в інформації, яка споживається, призводить до посилення дії маніпулятивних впливів, загрожує втратою суб'єктності і перетворення на об'єкт чужої політики. Відтак, ми втрачаємо стан захищеності і стаємо залежними, а отже – вразливими.

¹² Семінар «Медіаграмотність в українському суспільстві», 19.10.2017 р., м. Київ. Українська бібліотечна асоціація. 19.10.2017. URL: <https://ula.org.ua/konferentsii-seminary-treninhy/seminary/icalrepeat.detail/2017/10/19/3268/-/seminar-mediahramotnist-v-ukrainskomu-suspilstvi-19-10-2017-r-m-kyiv>.

¹³ Теперик Д. Противодействие дезинформации: опасность заблуждения и невежества. Международный центр обороны и безопасности. 11.03. 2018. URL: <https://www.icds.ee/ru/blog/article/protivodeistvie-dezinformacii-opasnost-zabluzhdenija-i-nevezhestva>.

Тож питання навчання медіаграмотності надзвичайно актуалізується у безпековому вимірі. У зв'язку з цим вартими уваги є зусилля бібліотечного співтовариства з формування медіаграмотності в аудиторії користувачів і бібліотечних працівників: семінари й круглі столи, які проводяться під егідою Української бібліотечної асоціації, підготовка і поширення відповідних інформаційних матеріалів – плакатів, посібників тощо, – проведення тренінгів і т. п. із залученням провідних фахівців і експертів.

В умовах інформаційного протистояння питання формування медіаграмотності користувачів бібліотеки та її працівників стає одним з пріоритетних, його ефективне вирішення дасть змогу сформуванню інформаційне підґрунтя національного розвитку в умовах несприятливих інформаційних впливів і загроз.

* * *

Д и с к у с і я

Суший О. В.:

– Щодо Вашої останньої тези хотіла б зазначити, що в нашому Інституті є навіть окрема лабораторія медіаосвіти, яку очолює Найдюнова Любов Антонівна. Більше того Інститут, і саме ця лабораторія медіаосвіти, вже не перший рік проводить всеукраїнський експеримент з медіаграмотності, до якого залучено 120 закладів середньої освіти по всій Україні (починалося з 40 шкіл).

Гранчак Т. Ю.:

– Представляю Національну бібліотеку України імені Вернадського, і хотіла б звернути увагу, яким потенціалом в плані формування медіаграмотності володіють бібліотеки, Українська бібліотечна асоціація. Це й плакати з медіаграмотності, і відеоролики, і тренінги. Так, на початку квітня проходив тренінг в Державній бібліотеці України для юнацтва стосовно медіаграмотності, сподобалося, що там розглядалися різні питання: з одного боку, нейтралізації, визначення (як мінімум) маніпуляцій, щоб не піддатися їм, з іншого – поширення потрібної інформації, вибору авторитетних ресурсів, які можуть бути використані для вирішення певних завдань (професійних, життєвих тощо). Тобто це був комплексний підхід, і тут бібліотеки дійсно можуть чимало, оскільки їх мережа на сьогодні щонайменше існує.

Суший О. В.:

– Мені здається, можливо було б об'єднати та інституалізувати зусилля в цьому напрямку Інституту соціальної та політичної психології НАПН України та Національної бібліотеки України імені Вернадського.

Гранчак Т. Ю.:

– Так, є простір для співпраці.

Плющ О. М.:

– Данные Адамьянц (российский исследователь, Институт социологии РАН, тоже изучает медиапсихологию) показывают, что существуют люди с высокой медиаграмотностью, средней и низкой. При этом прослойка людей с высокой медиаграмотностью достигает 10–12 %. И эта прослойка не зависит ни от возраста, ни от профессии, ни от образованности. На сколько тогда наши усилия по медиаграмотности могут действительно достичь цели, тем более в условиях, когда (Елена Владимировна [Суший] только что приводила пример) управляется

информационное пространство? В тех же США существуют 5–6 медиахолдингов – незачем работать с тысячами, т. е. информационное пространство монополизировано. Если вы не получаете другой информации, поможет ли медиаграмотность?

Гранчак Т. Ю.:

– Медиаграмотність, повторю, це сукупність мотивів, знань, умінь, навичок – в добиранні, використанні, поширенні тощо. Маємо знати, що альтернативні джерела інформації є завжди, бо світ – великий. Маємо вміти визначити свої власні пріоритети. І відповідно проаналізувати ту інформацію, яку отримуємо. Переводячи цю тезу в конкретну площину, скажу, що, наприклад, я особисто вже давно не дивлюся телебачення (я його «викреслила»), я особисто наразі не читаю жодного інтернет-видання України і Росії (з метою отримання свіжої інформації; з дослідницькою метою я їх читаю і вивчаю), не маю довіри ні до українських, ні до російських ЗМІ. Виникає питання, звідки я беру інформацію? У мене є сформована мною особисто мережа (в соціальних мережах) джерел, яким довіряю. Наприклад, довіряю на сьогоднішній день Radio Liberty. І в мене є мережа умовно «друзів», які займають різні позиції в державі, суспільстві тощо. Від початку цю мережу формувала, щоб був представлений комплекс думок: люди, які симпатизували різним політичним силам, як по-різному ставляться до певних проблемних питань в Україні тощо. Також, звісно, є наукові ресурси. Так мною добирається інформація, і з цього поступово формується сьогоднішній порядок денний: що відбувається, як, важливо, неважливо. Рефлексія цього залежить від попереднього досвіду й освіти, від того, наскільки в цілому орієнтуюся в процесах в державі, світогляду – від дуже багатьох різних чинників. Мова про те, що альтернативну інформацію завжди можливо знайти. Як мінімум, якщо я бачу маніпулятивний матеріал, то не буду його читати, не буду довіряти ресурсу, де побачила такий матеріал, для мене це ознака неякісної роботи, і цей ресурс для себе визначаю як шкідливий, небезпечний. В принципі, якщо людині цікаво, вона може це читати, але має розуміти, що окрім певного раціонального зерна, навколо якого може вибудовуватися маніпуляція, решта може бути впливами. Не можна виключати, що маніпулятивний матеріал містить якийсь раціональний зерно, але вміння відділити його від маніпуляції дуже важливе.

Плющ О. М.:

– Таких людей, як я уже сказав, 10–12 %. В чом-то с Вами согласен, но возьмем Китай – там интернет ограничен, возьмем Украину – точно так же часть каналов ограничена, возьмем Россию – вчера-позавчера там запретили Telegram. То есть все правительства стараются как-то управлять и ограничить информационное пространство. Что делать «средним» людям? Не прослойке образованных людей, а тем, у кого нет ресурсов отдельно искать-выискивать информацию, и они ориентируются только на существующий информационный поток, который им предлагает правительство.

Гранчак Т. Ю.:

– Просте існування у заданому інформаційному потоці дуже ризиковане втратою суб'єктності. Якщо людина не бажає бути [суб'єктом], якщо вона змирилася з тим, що є об'єктом, тоді вона абсолютно спокійно може дивитися телебачення і навіть не замислюватися над тим, що їй там показують, вона просто собі сприймає. Але проблема в тому, що якщо втрачається суб'єктність, то говорити про націю вкрай складно. Тоді можемо говорити лише про еліту, яка по-суті «тримає» народ.

Плющ О. М.:

– Вы говорите о субъектности, но для того, чтобы включить телевизор, мне нужно сделать выбор, «субъектный»: включить-выключить. И так же для того, чтобы переключить на другой канал. Вам подменяют вашу государственную субъектность псевдосубъектностью гражданина, который должен смотреть и рассказывать как [он сам делает выбор].

Гранчак Т. Ю.:

– Що може зробити людина, яке не хоче бути об'єктом? Вона може вимагати від держави забезпечення своїх прав на інформацію. Дуже просто.

Никоненко Л. В.:

– Колеги, чи можливо взагалі уникати маніпулювання в умовах воєнного конфлікту, коли інтернет-мережа і медіапростір є однією з головних арен боротьби?

Гранчак Т. Ю.:

– Скажу, що дуже складно. Тим більше, що маніпулюють обидві сторони. Почала це Росія, але чомусь наші державні лідери пішли російським шляхом. Акцент було зроблено не стільки на формування критичного мислення і медіаграмотності, скільки на протиставлення інших маніпуляцій. Наведу приклад (не пам'ятаю точну дату): йшлося про призупинення членства Росії у Великій вісімці (по факту мало місце саме призупинення членства), проросійські ЗМІ подали це в заголовках як «Меркель с Путиным совсем не ссорилась» (тобто що Росія залишається у Великій вісімці), «Українська правда», зі свого боку, подала під заголовком «Росію вигнали з Великої вісімки» – а приводом було просто призупинення членства. Тобто маніпуляції з обох боків. На скільки можливо уникнути, якщо розуміти які вони бувають? Вважаю, якщо хочемо мати інтелектуалів, які можуть впливати, курси з медіаграмотності повинні бути обов'язковими в усіх вишах (в школах це може бути «Інформаційна грамотність»). В принципі, алгоритм того, як вирахувати інформаційну маніпуляцію, достатньо простий. Немає нічого складного, а є певні навички – або ти це робиш, або не робиш. Звертаємо увагу на дату – коли була подія і коли поширюється інформація про цю подію. Звертаємо увагу на джерело – на скільки воно авторитетне, компетентне. Звертаємо увагу на емоції – я, наприклад, коли спілкуюся зі студентами, завжди кажу таке: якщо відчуваєте, що цей інформаційний матеріал вас емоційно «заряджає», в будь-яких формах, позитивно (захват) або негативно (депресія), значить вами в цей момент хочуть маніпулювати. Бо людина так влаштована, що вона не може раціонально міркувати в момент якогось емоційного збудження. Це можуть бути маніпуляції заголовками, маніпуляції з використанням неправдивої інформації, інтерпретацій. Як-от «експерти вважають». Які експерти, хто вони? Виявляється, один якийсь експерт щось сказав, причому він заангажований, оскільки перебував певний час на зарплаті в певній партії тощо. Тобто є певний набір [дій], є підручники з медіаграмотності, посібники, інструкції, їх насправді достатньо багато. Навіть зробили вже відеоігри, які в ігровій формі допомагають зорієнтуватися, як для себе це визначати. Тобто вважаю, що це можливо. Єдине, про це завдання треба дійсно говорити, щоб люди як мінімум розуміли, що ними можуть маніпулювати. Причому не лише росіяни. А й українці. Будь-хто, в принципі.

Чим шкідливо використання в державній політиці маніпуляцій? Відсутність критичного мислення завжди залишає простір для маніпуляцій з боку якогось іншого суб'єкта. Хто краще зумів подати, той і зманіпулював. Тому, вважаю, для нашої держави дуже важливе формування критичного мислення і медіаграмотності, хоча, можливо, таким народом і такою нацією не настільки просто і зручно управляти.

PROBLEMS OF DEMOCRATIZATION AND HUMANIZATION OF MASS COMMUNICATION IN THE MODERN INFORMATION SPACE OF UKRAINE

**Olga A. Susskaya, DPh, associated professor,
National University "Kiev-Mohyla Academy",
Faculty of Social science and Social technologies**

Social and psychological significance of the situation of communication in general and in each case, as well as participants' understanding of their social communication roles that hold in a particular communicative situation is a direct prerequisite for any dialogue, but are particularly important in terms of mass communication and its social orientation (A. Leontiev). Communication as process in all its forms, according to the channel of mass communication, becomes the research subject for which the "users" (participants of communicative act) have transformed into personalized "actors" (J.Habermas). Closely associated with the problems of public opinion and mass consciousness in general and sociological research effects of mass communication today are relevant not only for sociology and communication theory, but social psychology, psycholinguistics, speech communication theory, sociology of mass communications and psychology of mass communication processes.

It has known that today mass communication is a system deliberately organized activities. The most important elements are the communicator and audience. They had connected by TV-channels, which transmitted information to consumers, and psychologically – held interaction between minds of the Messenger ("Medium") and his readers, listeners, viewers. The use of a particular channel in a specific function of the media: newspapers, radio or television, does not mean establishing and maintaining media contact process, which necessarily includes acts of perception and understanding of the information received. If information is not truthful, these channels wasted the chance to be trustworthy. This is because the study of any communicative act includes commitments clash with the psyche of person with the surrounding reality; also including with modern socio-cultural environment, always turns to solve complex problems. For human perception characteristic reflection of objects and phenomena of reality, not only directly but also indirectly through "signs" that can serve a variety of symbols, signals, so-called elements "video" (picture) and the most universal sign system – language (H.Jenkins). Members communicate using different language resources, so their position in the information field also consist not uniform: real situations are often arise in more complex communication kinds.

The choice of a word, of a shape or design language reflects not only the tastes and habits of individuals, but also language skills specific classes and social groups, including the whole of society a certain historical period. The composition of the contents of consciousness, which generates textual forms, can be adequately perceived only when the semantic structure of the text will be built, given the nature of consciousness, or listening to a range of listening (audience). In a situation of mass-based social communication (mass communication) is entitled "orientation to the audience". Special analysis of texts of mass communication shows that the ratio of elements in the system text production is much more complicated in terms of mass communication than *interpersonal* communication. The complexity of media text is the result of the simultaneous interaction and mutual adaptation in the process of creating two main factors: building telecast rules adopted by its creators, and the objective conditions for the functioning of semiotic text in the system of television

discourse.

For the mass media, in particular for its electronic or digital – radio, television, Net are characterized by use simultaneously with the word, a number of sign systems, which play an important role in organizing, preparing (creating) and producing (play) text. In semantic terms of media texts mainly derived from others, primarily prose varieties of the textual signs. In terms of reproduction and perception texts of mass communication characterized mediation of presentation (through Messenger or otherwise) and certainty of the audience to which they pay (targeted) or social orientation. McLuhan's mind about “the Message is the Medium” is not wrong, but is not universal today in Ukrainian media.

It should be noted that it has been repeatedly proven, including and experimentally that most contacts socio-cultural environment at the exchange of information takes place by means of language, is not an exception here and at media sphere. However, we must emphasized that the only language material – words, couldn't warranted the perfect understanding (adequate perception of communication designed to content). Here we look for support outside the purely linguistic meaning – in the phrase context, both verbal and nonverbal, the intonation registration statement or message, commonly defined and specifically outlined the circle of knowledge about **the specific behavior of the device and the mass audience**. The consciousness presence the several mechanisms of humanization influence, which in the mass media provide a reasoned and adequate perception of information, the understanding of the importance of social and psychological aspects of communicative interaction in the field of socially oriented mass communication are very important for great number of Ukrainian journalists. The majority of them understand the problem of personification, "setting the personality" communicator's person. The problem of personification and authority information source in its socio-psychological and personality-psychological aspects is now an important element in achieving the objectives of communication. Our interpretation of them is following:

- 1) personified character information;
- 2) the position oriented to communicative situations;
- 3) the thematic focus;
- 4) communicative and psychological impact of the text;
- 5) the set of criteria for the credibility of information sources.

Conclusion. For modern journalists are necessary understanding the importance of communicative interaction in the field of mass media as trustworthy socially oriented communication. This fully applies for possession psychological and social knowledge; interaction between the individual patterns of socio-cultural environment through information space; the conscious presence of the device mechanisms by influence, which in the mass media provide a reasoned and adequate perception of information.

Key words: mass communication, media, personality, interaction, social knowledge.

Literature:

1. Habermas, J. (1981) Theorie des kommunikativen Handelns. B.2. Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft. – Frankfurt f. M., S.184.
2. McLuhan, M.(1995) Understanding Media. The Extensions of Man, Cambridge.
3. Jenkins, H. (1992) Textual Poachers: Television Fans and Participatory Culture. Routledge, P.23

РЕСУРСИ ТА ЗАГРОЗИ ГРУПОВОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ В ПРОЦЕСІ НАЦІЄТВОРЕННЯ

ЖОВТЯНСЬКА В. В.,
к. психол. н., с. н. с., старший науковий співробітник
лабораторії психосоціальних і політико-психологічних досліджень,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України

Коли вітчизняні дослідники розглядають проблему українського націєтворення, вони дуже часто в своєму аналізі апелюють до ролі національної консолідації в цьому процесі. Зазвичай ця роль презентується у позитивному ключі. Особливо підкреслюється роль національної консолідації як того ресурсу, який дозволяє протистояти зовнішнім загрозам і зберігати власну державність в ситуації військової агресії. Зокрема, наводяться приклади з історичного минулого, а саме – з історії 20-го століття, коли Україна втратила свою нещодавно набуту незалежність у тому числі і завдяки відсутності внутрішньої єдності.

Зрозуміло, що роль національної консолідації в протистоянні зовнішнім викликам є дуже великою, і це справді той ресурс, який дозволяє вистояти державі в критичні часи. Водночас, на процеси національної консолідації варто поглянути і під іншим кутом зору, тому що їх роль в історичному розвитку є зовсім не одномірною.

Річ у тім, що внутрішні незгоди, конфлікти і протистояння всередині політичної нації є необхідною умовою для її розвитку. Більше того, це умова становлення і існування політичної нації як такої, тому що вона передбачає існування вільного відкритого суспільства, що функціонує в межах демократичних засад. Різність думок і позицій в такому суспільстві є не просто нормою, а ресурсом для розвитку і водночас запобіжником від соціальних ризиків. Поліваріативність точок зору за умови, що вони можуть бути вільно висловлені і донесені до громадськості, є запорукою того, що будь яка політична (або, ширше, соціальна) пропозиція отримує своє критичне осмислення. Суспільний полілог є основою для рефлексій відносно стратегій і тактик державного розвитку, запропонованого політичними суб'єктами або громадськими діячами.

Іншими словами, відсутність консолідації спільноти стосовно різноманітних питань соціальної проблематики є ознакою здорового демократичного суспільства. Окремі громадяни або соціальні групи можуть відстоювати протилежні позиції, і це іде лише на користь суспільству в цілому. Варіативність поглядів на суспільні процеси і можливості для їх протиставлення в демократичному суспільстві оформлено інституціонально як політична багатопартійність. І в цьому полягає їхня відмінність від суспільств тоталітарних, для яких притаманна однопартійна політична система і, відповідно, одна державна ідеологія, яка виражає єдино можливу позицію по базовим питанням суспільного розвитку. Ця позиція є основою і відображенням максимальної внутрішньої консолідації, яка характеризує тоталітарні спільноти.

Тож чи варто виходячи зі сказаного вище вважати національну консолідацію небезпечним чинником, який вказує на ризик втрати суспільством демократії і скочування у тоталітаризм? І так, і ні.

Як уже говорилося на початку, національна консолідація є корисним явищем в ситуації, коли з'являються зовнішні загрози для країни. До речі, недарма в інформаційному полі тоталітарних держав постійно актуалізоване питання наявності ворожих суб'єктів. Це найкращий чинник стимулювання внутрішньої консолідації

суспільства, а отже створення умов для уніфікованих поглядів і єдино можливої ідеології.

Але і в демократичному суспільстві консолідація – якщо не національна, то, принаймні групова, може бути позитивним чинником. Як уже говорилося, у такому суспільстві конфлікти і протистояння між різними суб'єктами і групами є нормальним явищем, яке стимулює розвиток суспільства. Йдеться про те, що різні люди у мирний спосіб відстоюють свої погляди і інтереси. А це завжди більш зручно робити консолідовано, тобто через об'єднання в групи однодумців. Спроможність створювати об'єднання задля відстоювання власних поглядів і інтересів лежить в основі громадянського суспільства.

У деяких випадках така спроможність до об'єднання задля відстоювання певної позиції може стосуватись нації в цілому. Зазвичай це відбувається під час глобальних пертурбацій, які стосуються держави як такої. Типовим прикладом тут є період революцій, коли громадяни об'єднуються задля зміни суспільного ладу або принаймні зміни еліти. Власне саме з такими періодами пов'язаний сам процес становлення нації як політичного об'єднання (підкреслю, що тут йдеться саме про політичну, а не етнічну націю). Адже за уявленням сучасних дослідників становлення політичних націй визначається демократичними перетвореннями в державі і безпосередньо стосується періоду буржуазних революцій.

Тобто консолідація нації як цілого є актуальною лише в ситуаціях викликів до цієї нації як такої. Це може бути пов'язано або із процесом формування і усталення самої нації в результаті революційних перетворень, або в ситуації можливості зовнішньої агресії, результатом якої може бути або фізичне знищення цієї нації, або втрата нею політичної незалежності.

Зрозуміло, що для України, територія якої частково окупована Російською Федерацією, тема національної консолідації не може не бути актуальною. Водночас навіть в такій складній зовнішньополітичній ситуації до цієї теми варто ставитись досить помірковано. На це є принаймні дві причини.

По-перше, цією темою можуть користуватися (і, власне, користуються) представники влади задля зменшення протестних настроїв в Україні. Типовий вислів «неможна розхитувати човен» стосується саме цього випадку. Тут мається на увазі, що і широкі верстви населення, і владні еліти мають виступати єдиним фронтом перед лицем ворога. Подібна риторика має високий маніпулятивний потенціал, оскільки наявність зовнішніх загроз не знімає внутрішньополітичних суперечностей в країні, і, навпаки, актуалізує необхідність їхнього вирішення. Зокрема, ці загрози не знімають відповідальності з владних еліт за ситуацію в державі.

По-друге, національна консолідація в ситуації зовнішньої агресії має стосуватись лише протистояння цій агресії, а не взагалі єдності нації з будь-яких питань. Тобто це не знімає можливості дискусій, соціальних протистоянь, політичних конфліктів тощо (зрозуміло, що лише в межах існуючого законодавства). Тобто національна консолідація не може здійснюватись за рахунок свободи висловлювань, політичної конкуренції і права на альтернативну думку, що означало б згортання демократичних засад.

Підсумовуючи, можна сказати, що національна консолідація сама по собі не є а ні ресурсом, а ні загрозою, але потенційно містить у собі і те, і інше, а тому цей феномен вартує окремої уваги і рефлексивного ставлення як науковців, так і широкого загалу.

ЦІННІСНЕ ПІДГРУНТЯ ДОВІРИ ЯК ЧИННИКА СУСПІЛЬНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ

КОЖЕМЯКІНА О. М.,
к. філос. н., доцент,
кафедра філософських і політичних наук,
Черкаський державний технологічний університет

Динамічно мінливий глобалізований соціум значно увиразнює проблему довіри як проблему збереження миру, глобальної солідарності, знаходження способів мирного співіснування та узгодження інтересів в ситуації мультикультурності та численних кризових явищ в економічній, політичній, соціальній, екологічній сферах. Слід також відзначити, що проблематика довіри загострюється саме в умовах надзвичайно конфліктного та суперечливого сучасного світу, який демонструє зростання соціального напруження на всіх рівнях соціальної взаємодії, зокрема, внаслідок посиленої соціальної, майнової, ідеологічної фрагментації, руйнації усталених соціальних норм та цінностей, ускладнення етнічних та релігійних процесів, розпаду традиційних ідентичностей тощо.

Комунікативний поворот у сучасному науковому дискурсі зумовлює інтерсуб'єктивне забарвлення морально-етичної проблематики, орієнтованої на утвердження принципів справедливості, відповідальності, солідарності з метою досягнення взаєморозуміння на основі універсальної етики, базованої на загальнозначущих моральних належностях. В умовах трансформацій комунікативних стратегій сучасності у вирішенні ескалаційно небезпечних конфліктних ситуацій загострюються питання ціннісно-нормативного обґрунтування гуманістичної культури довіри як основи суспільного порядку у потенційно конфліктних взаєминах, вибудовуючи з урахуванням пріоритетів індивідуальної та суспільної самореалізації гідне людини соціальне середовище. Окрім того, проблематизацію становлення культури довіри зумовлює ситуація тотальної кризи довіри як недостатності ресурсів довіри, зруйнованих маніпулятивними практиками взаємних звинувачень та підозрливості, актуалізуючи пошуки універсальних джерел надійності та достовірності, що містяться у смислотворчості солідарних паттернів колективного досвіду соціальної взаємодії.

Особливо значущою для сучасної України проблематика довіри як чинника суспільної консолідації постає в умовах конфліктогенності регіональних та ідентичнісних питань, цивілізаційного вибору, інформаційної війни, численних маніпуляцій, збройних протистоянь та зовнішньої агресії, що значно актуалізує пошук дієвих об'єднувальних чинників ціннісно поляризованого суспільства.

Ціннісні зміни сучасності, що супроводжуються самореалізаційною динамікою (зокрема, в аспекті національного самовизначення), загостреним відчуттям громадянської суб'єктності, посиленням цінностей самовираження та громадянської активності, сприяють розповсюдженню сприйняття соціальних конфліктів як реальності, якої слід не уникати, а вчитись врегульовувати та вирішувати цивілізованими засобами, мінімізуючи негативні наслідки та уможлиблюючи стратегії пошуку оптимальних альтернатив.

Стабілізаційні чи дестабілізаційні ефекти соціальних конфліктів залежать від наявних в соціальних структурах способів вияву домагань, рівня толерантності та культури довіри в суспільстві, демонструючи спроможність пристосування соціальних норм до змінених умов сучасного суспільства. Зазначені чинники в цілому

уможлиблюють становлення гуманістичної культури довіри, в процесі закріплення якої соціальні актори формують злагоджене плюралістичне суспільство, одночасно змінюючи і самих себе.

Наголошуючи на загостренні в сучасному світі конфліктів саме між ціннісними системами, Е. Гідденс виокремлює щонайменш чотири засоби для їх вирішення: ізоляціонізм, добровільне вигнання, діалог, застосування насилля [1, с. 78]. Зважаючи на динамічність процесів глобалізації та зростання технологічних можливостей людства, єдино можливим засобом мирного співіснування залишається діалог, спрямований на досягнення порозуміння та ціннісну підтримку відносин взаємної довіри, що в якості ключової умови соціального капіталу може розглядатись як відновлювальний інтегративний ресурс нації.

Довіра, концептуалізована у вимірі ціннісно-нормативного та стимульного потенціалу кооперативних взаємодій, сприяє оновленню суспільства та позначає таку орієнтацію людини відносно дій інших людей, коли ми діємо, незважаючи на ситуацію невизначеності та ризик, розширюючи коло інтересів та можливостей. Такі настанови зумовлюють корекцію власної поведінки відповідно або з узгодженням інтересів інших, актуалізуючи нормативне підґрунтя становлення культури довіри.

Довіра в цьому контексті розуміється як організований досвід соціокультурного простору смислових взаємодій Свого та Чужого (в концептуальних інтерпретаціях Інакшого, Іншого), що стимулює пошуки конструктивних альтернатив та об'єднувальних смислів в напрямку вибудови спільного майбутнього. Такий комплементарний процес особистісної тематизації Іншого як гідного довіри, що, в свою чергу, спонукає його до відповідної поведінки, вияву очікуваних чеснот, формування необхідних властивостей та їх реалізації в діяльності, доволі яскраво розкривається в контексті концепції ціннісної відповіді Д. фон Гільдебранда [2]. Вчений пропонує кожне втілення чеснот та кожен вчинок розглядати в аспекті відповіді на моральну або морально значущу цінність: в аспекті позитивно-ствердному така відповідь сама є цінністю, в аспекті заперечення, руйнації відповідь на цінність стає злом саме внаслідок заперечення цієї цінності. Виправдана довіра, таким чином, є ціннісною відповіддю на виявлену довіру як акт, скерований в майбутнє, що сприяє розповсюдженню благоорієнтованої дії. Зловживання ж довірою, її невиправдання є негативною значущістю, що зачіпає онтологічні підвалини людського життя, руйнуючи відчуття надійності та захищеності.

Таким чином, інтегративний потенціал довіри визначається *реципрокністю*, що трактується як очікування взаємності, зворотності, співвіднесення власних інтересів з інтересами інших (довіра як реципрокна взаємодія в цілому постає як імпульс доброзичливості, безкорисливе взаємне дарування, готовність прийти на допомогу, надати моральну підтримку); *транспарентністю*, що відображає властиву довірі відкритість щодо іншого, відвертість, очікування узгодження інтересів, зумовлюючи вразливість довіри; *емерджентністю*, що характеризує відносини довіри як ситуацію результативної взаємозалежності, звертаючи увагу на сферу соціальних зв'язків, що утворюють більш досконалі взаємодії, які функціонально перевершують результативність будь-якої частини соціальної системи та є непередбачуваними.

Ефект емерджентності як додатковий ефект результативних довірчих взаємодій суспільної консолідації забезпечується накладанням спільних зусиль та узгодженням інтересів, наявністю широких мереж взаємопідтримки, добровільних взаємних зобов'язаннях тощо, відображаючи структурний, когнітивний, реляційний виміри відносин довіри. Таким чином, довіра постає ціннісно-нормативною детермінантою

самоорганізації, найповніше реалізуючись в структурах дієвого громадянського суспільства.

Список літератури

1. Гидденс Э. Последствия современности / Гидденс Энтони; [пер. с англ. Г.К. Ольховикова; Д.А. Кибальчича; вступ. статья Т.А. Дмитриева]. – М.: «Праксис», 2011. – 352 с.
2. Гильдебранд Д. фон. Метафизика коммуникации / Гильдебранд Дитрих фон; [пер. с нем. А.И. Смирнова]. – СПб.: Алетейя, 2000. – 373 с.

РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ ГРОМАДЯНСЬКОСТІ УКРАЇНЦІВ ЯК ФАКТОР УСПІШНОГО ЗАВЕРШЕННЯ ДЕМОКРАТИЧНОГО ТРАНЗИТУ

СЕМЕНЕЦЬ-ОРЛОВА І. А.,
к. політ. н., доцент кафедри соціології та політології,
Гуманітарний інститут Національного авіаційного університету

Стійкий характер прогресивних ритмів політичної модернізації залежить від закріплених на культурному та свідомісному рівнях суспільства патернів (зразків) громадянськості як основи для побудови консенсусних відносин суспільства та держави. Постаючи у вигляді незаперечних констант суспільного співжиття, вони закладають основу неконфліктного вирішення задач державного будівництва та всекраїнового розвитку в умовах змін.

Громадянськість передбачає існування системи цінностей, установок, поглядів, відношень до держави та суспільства та є морально-психологічною основою формування світогляду громадянина. На думку І. Ільїна, бути справжнім громадянином – це «відчувати нерозривну тотожність між інтересом держави та своїм власним інтересом. І через це визнавати своїм власним інтересом кожен духовно правильний інтерес кожного з своїх співгромадян» [1, с. 271]. Таким чином, основною складовою громадянськості є прийняття суспільної цілі [1, с. 271]. Лише щира участь у житті власного народу та піклування про його розвиток створює умови для усвідомлення українцями суспільного інтересу та визначає їхню громадянськість.

Сформована культура громадянськості вміщує наративи, чим сприяє створенню життєвого простору для консенсусного суспільства. Громадянськість – інтегрована морально-правова якість соціуму. Окрім того, громадянськість – це ціннісно-смысловий стержень професійної поведінки будь-якої людини; культурна установка, що спрямовує її професійні дії на захист публічного інтересу.

Громадянськість – це найширше поняття з ряду культурологічних понять, що віддзеркалюють світоглядно-поведінкові установки свідомого члена соціальної спільноти. Серед таких понять (від найвужчого до найширшого) є: громадянська культура (політико-правовий, соціально-економічний зміст взаємодії у суспільстві), культура громадянства (мультикультурно-етнічний та, частково, соціальний зміст), культура громадянськості (громадський, соціально-морально-етичний зміст).

Основа громадянськості – прийняття суспільної цілі. Суспільство з високим рівнем міжособистісної довіри характеризується пріоритетом суспільних цінностей і здатністю до суспільної взаємодії. Важливою характеристикою світогляду людей, які

повністю присвятили себе суспільній діяльності є суспільне служіння, що пов'язане з почуттям обов'язку по відношенню до людей. Довіра, віра в справедливість передбачає добровільне взяття на себе членами суспільства зобов'язань щодо здійснення суспільних функцій. Відомий сучасний дослідник громадянського суспільства італієць Роберт Д. Патнам стверджує, що «для громадянського суспільства характерні активна й орієнтована на суспільні цілі позиція громадян, егалітарні політичні відносини й основані на довірі та співпраці суспільні відносини». На думку Ж.-Ж. Руссо, можливість співавторства законів через загальну волю в межах громадянського суспільства робить громадян вільними, а закони – легітимними. Активна участь у процесах обговорення та прийняття рішень гарантує, що особи є громадянами, а не суб'єктами. Розвиненій демократичній політичній свідомості притаманна впевненість громадян, що влада відповідально ставиться до їх потреб.

На думку вітчизняних дослідників, певний морально духовний стан людей, що передбачає відчуття власної свободи і, водночас, відповідальності, віри у суспільні цінності слід позначати поняттям «громадянськість» [2, С. 42]. Зарубіжні вчені С. Македо, В. Галстон та Е. Каллан, серед іншого, підкреслили важливість суспільної розумності у змісті громадянськості. Ця чеснота визначається як здатність слухати інших і формулювати власну позицію [3]. Однак, дилемою змісту поняття «громадянськість», на думку авторів Стенфордської енциклопедії філософії є те, як забезпечити одночасно повагу до різноманіття та необхідні навички для демократичного обговорення відмінностей та різноманіття? Чи ми не повинні протистояти окремим запитам меншин? Наскільки гнучкою повинна бути державна школа для меншин, якщо мета полягає в тому, щоб вони почувались прихильними до суспільного інтересу і володіли культурою громадянськості високого рівня? [4] Це питання залишається відкритим.

Громадянськість відображає волю громадян жити разом. Жива культура вимагає створення нових цінностей, хоча всі вони повинні бути обговорені за критерієм поваги до інших людей та до людської гідності [4]. На думку Е. Гідденса, громадянськість – це сукупність правил та ресурсів, що сприяють виробництву соціальних інститутів, що зафіксовані у часі і просторі, а також інституціоналізованих соціальних ролей [5, с. 68]. У західній традиції «громадянськість», як і «громадянство» позначаються одним терміном «citizenship». Однак, як визначено у Cambridge Dictionary, «citizenship» містить значення, як власне правової концепції громадянства, так і позначають якості особи як члена суспільства, поведінка якої відповідає очікуванням інших людей, які проживають поруч [3]

Потреба у демократичній громадянськості зростає із зміцненням української державності. Наразі поняття «громадянськість» наповнюється різним змістом – від самопожертви на благо держави – до вільної та повноправної участі у громадському житті або органічно поєднуючи різні елементи та підходи. Громадянськість передбачає, що кожен повинен долучитися у вирішення питань, які стосуються життя в суспільстві і діяти протягом життя в ролі активного та відповідального громадянина, що поважає права інших, має розвинене почуття громадянської солідарності (не конкуренції!), яке проявляється у виконанні громадянських обов'язків. Діяльність людини з високим почуттям громадянськості направлена, в першу чергу, не на приватний, а на публічний (суспільний) інтерес. Повага до закону, що є складовою громадянськості, вимагає не сліпого підпорядкування вже прийнятим правилам і законам, а здатність брати участь у їх розробці.

Культура громадянськості передбачає не лише автономію у суспільно-політичній сфері, свободу та самодостатність громадянина з високим почуттям людської гідності, але і врівноваженість такої свободи відповідальністю індивіда у виконанні своїх громадянських обов'язків та повагою до прав і свобод інших людей.

Оскільки історично громадянськість була пов'язана із встановленням ранніх форм демократії і безпосередньою участю людини у справах громади, вона потребувала багато часу і значної освіченості від своїх носіїв. Як свідчить практика, більшість населення будь-якої країни, яка трансформується, потребує для формування і розвитку своєї громадянськості додаткового виховного впливу.

Візія громадянськості в тому, що вона відображає збереження і оновлення соціально-політичного досвіду, є необхідною у досягненні згоди між суспільством і владою.

Список літератури

1. Ильин И.А. Сочинения : в 2 т. / И. А. Ильин. – М. : Медиум, 1994. – Т. 2. : Религиозная философия. – 576 с.
2. Зевин Дж. Столкновение разных подходов к понятию гражданственности : трудности развития у учащих критического мышления [Электронный ресурс] / Дж. Зевин // Гражданское образование : содержание и активные методы обучения. — М., 1997. — Режим доступа : <http://www.pandia.ru/text/78/256/3645.php>
3. Citizenship [Internet Resources] / Cambridge Dictionary. — Mode to access : <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/citizenship>
4. UNESCO teaching and learning for a sustainable future [Internet Resources]. — Mode to access : http://www.unesco.org/education/tlsf/mods/theme_b/interact/mod07task03/appendix.htm
5. Гидденс, Э. Устроение общества: Очерк теории структуризации / Э. Гидденс. — М. : Академ. проект, 2005. — 528 с.

ПЕРСПЕКТИВИ ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ В УМОВАХ ЗОВНІШНІХ ТА ВНУТРІШНІХ ВИКЛИКІВ

НАЦІОНАЛЬНА КОНСОЛІДАЦІЯ І НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ

Кисельов С. О.,

к. філос. н., доцент, завідувач кафедри політології,
Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Те, що національна консолідація сьогодні стоїть на порядку денному в Україні майже ні у кого не викликає сумнівів. Цікавим є пояснення третього президента України щодо результатів виборів 2010. Він наполягав на соборності, а людям був потрібний гарячий борщ¹⁴. Тобто пан Ющенко, з його слів абсолютизував один бік суспільного життя, як з'ясувалося, не той, що міг забезпечити йому перемогу на виборах. Проте, треба зазначити, ще один момент. В. Ющенко виходив з того, що після акту злуки, Україна вже і є єдиною, соборною і т. ін. Проте, можна поставити питання: чи дійсно це так? Якщо подивитись на виборчу мапу України, то кидається в очі те, що сама Україна дуже чітко поділена. І кожні наступні вибори, цей поділ видно контрастніше. Полюси ми бачимо в основному на заході та сході, в які всмоктані всі інші регіони України. Вони розділені за кількома ознаками, що в цілому складає т. зв. регіональну культуру. Що є спільним у цих локусах, і що їх роз'єднує?

Питання можемо поставити і в іншій площині – чи культурні відмінності шукати окремо, чи вони в основному складаються з осмислення історії, мови, релігійної конфесії (чи конфесій) та традицій? Ще у 1871 році Е. Б. Тайлор писав, що «Культура або цивілізація в широкому етнографічному сенсі є комплексом, що включає до себе знання, вірування, мистецтво, мораль, закони, звичаї і будь-які інші здібності та звички, засвоєні людиною, як членом суспільства»¹⁵. Гадаю, що культуру – якщо ми говоримо про локальні культури – й треба розуміти, насамперед в етнографічному, або – ширше – в культурно-антропологічному розумінні. За великим рахунком, культура є об'єднуючим началом, і в той самий час, вона ж й роз'єднує людей. Саме культура, її особливості, спричинили повне неприйняття ліберально-демократичної моделі під час т. зв. арабської весни, коли результат майже всіх революцій, або т. зв. визвольних війн був якщо й не зовсім протилежним очікуванням суб'єктів ліберальної демократії, то, принаймні, зовсім не збігався з ними.

Політика, безумовно, впливає на всі боки суспільного життя, і дуже часто, такий вплив є визначальним, але сама вона залежить від культурних традицій народу чи регіону. Згадаймо, що ще у ХХІІІ ст. засновник ідеології консерватизму Е. Бюрк писав про вищість традиції перед законом, мотивуючи це тим, що закон має ґрунтуватися на традиціях, якщо ми хочемо, щоб він працював, а не навпаки. З іншого боку, згідно з ідеєю Е. Б. Тайлора, сам закон є елементом культури і в цьому контексті є однопорядковим традиції. Але ж таким самим чином, яким закон базується на традиціях, політична система має базуватися на культурі народу, в

¹⁴ https://24tv.ua/yushhenko_pro_sviy_proval_lyudyam_potriben_garyachiy_borshh_a_ne_sobornist_n311468

¹⁵ Е.В. Tylor. Primitive Culture.

https://archive.org/stream/primitiveculture01tylouoft/primitiveculture01tylouoft_djvu.txt [Назва з екрану].

іншому випадку можна казати про штучність подібної системи, нав'язаність її ззовні та її нежиттєздатність.

Заплющувати очі на культурні розбіжності не найкращий вихід з тієї ситуації, яка склалася в Україні. Знов можна згадати третього президента України, який просто наполягав, на тому, що Україна єдина і соборна. Проте, його дії більше відповідали ідеям Е. Шилза про центр та периферію. Візьмемо у наших міркуваннях концепцію за основу¹⁶.

Регіональна еліта, що отримує державну владу, намагається культурні цінності власного регіону розповсюдити на все суспільство. Відповідність цих цінностей цінностям іншого регіону визначає й міру сприйняття їх. У випадку відносного збігу, переоцінка цінностей відбувається відносно спокійно, іноді навіть непомітно для масової свідомості. У протилежному випадку бачимо несприйняття нової системи цінностей, можливий суспільний спротив, особливо в тих умовах, а вони є практично постійно, коли є потужна політична сила, що зацікавлена в такому перебігу подій.

Третій президент України фактично представляв не єдину соборну Україну, а її західну частину. На це була спрямована мовна політика, узагальнення історичних подій, що шанувалися саме в цьому регіоні, героїзація особистостей, які виступали знову ж регіональними героями. Чим це закінчилося всі дуже добре пам'ятають. Адвокат В. Олінцевич оскаржив присудження звання героя України Р. Шухевичу, і 21 квітня 2010 року донецький апеляційний суд визнав незаконним указ В. Ющенка та відмінив його. Також бачимо зміни і в мовній політиці, після того як В. Ющенко програв другу президентську кампанію. Апогеєм цього повороту став закон «Про засади державної мовної політики», автори – народні депутати В. Колесніченко та С. Ківалов. Зрозуміло, що все це відбувалося вже за президентство В. Януковича. Останній дуже активно просував свої регіональні цінності, намагаючись нав'язати їх усьому суспільству. Це закінчилося у 2004 році Помаранчевою революцією, а у 2013 – 2014 рр. – Революцією гідності. Тобто ми бачимо явне неприйняття культурних цінностей іншого регіону, так саме як і політичних, що стосувалося як внутрішньої так і (в основному) зовнішньої політики. Як бачимо, українське суспільство не було консолідованим. Чи залишається воно таким, чим це може загрожувати і у чому ми бачимо таке консолідуюче начало?

Стосовно мовного питання. У 2014 році нагальним гаслом дня було «Єдина країна – Єдина страна», яке мало показувати те, що мова не визначає людей першого та другого гатунків, не розколює країну навпіл. Це гасло певною мірою сприяло тому, що переважно, суспільство почало українізуватися. Звичайно, цьому сприяли події на Сході України. Росія виступила у ролі прихованого агресора, і сама спричинила появу настроїв неприйняття всього російського, в тому числі й мови. Проте патріотичний ентузіазм за чотири роки зменшився, російська мова почала відвойовувати свої позиції, об'єднуюче гасло зникло, і, фактично, суспільство повертається до тієї моделі, яку свого часу запропонував В. Ющенко. Іншими словами, декретом було ухвалено, що країна знов єдина, абсолютно не пам'ятаючи, що на ентузіазмі не можна існувати більше трьох років, після цього, він підготовується силою.

Що може реально об'єднати наше суспільство? У нашого північного сусіда є те, що зветься національною ідеєю, яку 19 листопада 1833 року сформулював для Миколая І, міністр народної освіти гр. С. С. Уваров – Православна віра,

¹⁶ Edward Shils, *Center and Periphery: Essays in Macrosociology*. Chicago and London: University of Chicago Press, 1975, pp. vi, 516.

самодержав'я, народність. Аналіз цієї тріади ми бачимо у М. Бердяєва¹⁷. Саме це об'єднує Російську імперію, яка є, незважаючи на певні відцентрові сили, достатньо консолідованою. Саме тому, ми бачимо дуже різку реакцію на дії Вселенського патріарха. Не можна нікому давати можливість мати сумнів в національній ідеї. Ніхто не може хитати устаї імперії.

Яка ідея може стати консолідуючою для українського суспільства? Це та, яку можна назвати національною ідеєю. Та, яка може стати спільною цінністю для всього багатозарового українського суспільства. Оскільки «звичаї і будь-які інші здібності та звички, засвоєні людиною, як членом суспільства» мають в Україні яскраво виражений регіональний відтінок, то консолідуючу, національну ідею, слід шукати в сфері раціонального. Свого часу, Ю. Габермас писав про т. зв. розумну ідентичність, яку він вбачав у Конституції. Дійсно, що спільного у всіх українців, незалежно від регіону походження? Громадянство. Це і є тим можливим консолідуючим началом при вмілому та вдалому використанні. І на зміну розмова про етнічну ідентичність, етнічну націю, має прийти політична нація. Український паспорт має стати вищою цінністю. Звичайно, є певні події у європейській історії, які мусять піддати сумніву цю ідею. Наприклад, це події кінця 2004 року у Парижі, та інших містах Французької республіки. Проте ситуація там певною мірою і до сих пір відрізняється від української.

ЯКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ УКРАЇНИ, І ЧОМУ УКРАЇНЦІ НЕ ПІДТРИМУЮТЬ НАЦІОНАЛЬНУ ІДЕЮ НА ВИБОРАХ?

ГОРНОСТАЙ П. П.,

**д. психол. н., професор, головний науковий співробітник
лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,**

Я б не назвав, те що скажу, доповіддю. По-перше, не писав текст, по-друге, є прибічником дискусії на круглому столі. Сформулюю декілька, можливо дискусійних, моментів.

Щоб відбувалося націєтворення, щоб нація створювалася, розвивалася, консолідувалася тощо, потрібні різні чинники. Ми, люди, які досліджують ці речі, розробляють концепції, моделі, можемо певним чином сприяти певним речам, однак ми не здійснюємо самого націєтворення. А хто ж здійснює? На мій погляд, для здійснення націєтворення потрібні три речі: національна ідея, національний лідер, підтримка населенням (народом) національної ідеї і національного лідера. Найкраще, коли підтримує більшість або значна частина, а інша частина лояльна. Звичайно, в кожному суспільстві є прошарки, які нелояльні до влади, до лідера, до ідеї, яка сповідується, але якщо ці прошарки є маргінальними групами (наприклад, кримінальна субкультура, певні екстремістські, праворадикальні тощо угруповання), то це не означає, що суспільство неконсолідоване. Якщо ж нелояльна велика група суспільства, то націєтворення або не відбувається, або відбувається спотвореними способами.

¹⁷Бердяев Н. А. Судьба России. <https://predanie.ru/berdyaev-nikolay-aleksandrovich/book/69716-sudba-rossii/> [Назва з екрану].

Якщо не вистачає лідера, нація може або втратити себе як нація, або приходить тиран чи диктатор. Якщо не вистачає суспільної підтримки, то це може обернутися диктатурою, щоб щось зробити з нелояльною частиною суспільства (від репресій до фізичного знищення). А що коли не вистачає національної ідеї? Це найбільш дискусійне питання, на яке наразі не маю відповіді й шукаю її. Наведемо приклади.

Запитання до аудиторії – яка національна ідея українців?

Плющ О. М.:

– Вступить в Евросоюз.

Суший О. В.:

– Бути ситими та задоволеними.

Горностаї П.П.:

Тобто з цим не дуже все гаразд. Додам: національною ідеєю могло б стати національне відродження. Кожна нація проходить через такі проблеми, вирішує такі історичні завдання як зараз українська. Німецька, італійська нації – приблизно у 19-му столітті. Тобто ідея національного відродження є досить хорошою, щоб взяти її як національну ідею.

Не так давно, коли почався збройний конфлікт, Крим, Донбас, хтось сказав, що у нас є національна ідея – «Відчепіться від нас!» (насправді, замість «відчепіться» інше слово, яке не хочу озвучувати). Можна бути вільним «для» або вільним «від» чогось. Створення та просування національної ідеї – завдання саме для нас, науковців, інтелектуалів, можемо і мусимо це робити.

Чому у нас досі йде процес націєтворення, чому не стали нацією 100, 200, 400 років назад? Якщо зазирнути в історію, дуже багато паралелей з сучасністю можливо провести. Те, що відбувалось в період Хмельниччини, і те, що відбувалось 100 років назад, це дуже схоже на те, що відбувається зараз. В середині 17-го століття національним лідером, який, на мою думку, зробив найбільший внесок у націєтворення, був Богдан Хмельницький. Подивімось, які компоненти із названих мною тоді мали місце. Лідер – так, чудовий лідер, політичний і військовий геній, який міг домовлятися і з польським королем, і з турецьким султаном, і з кримським ханом, і з російськими послами, більш-менш вигідно для себе вирішувати різні питання. На жаль, Хмельницький помер у 1657 році. Але що б було, якби він і далі очолював націю? (Розумію, що такі припущення є невдячною справою). Це була дуже велика втрата для української нації, і процес націєтворення пішов дуже проблемною лінією: громадянська війна, розкол тощо, і нація не стала тією нацією, якою стали тогочасні європейські держави (Франція, Велика Британія тощо). Висловлю думку, що не вистачило саме національної ідеї. Вона-то була, а саме національне відродження, але якщо самого Богдана Хмельницького підтримувала більшість, не тільки старшина, керівництво Запорозької Січі, але й низи (державна Хмельницького – майже більшість території сучасної України), то ідея як така не була підтримана всіма частинами суспільства.

Яремчук О. В.:

– Яка саме ідея?

Горностай П.П.:

Ідея національного відродження, тобто відродження української нації поза державним полем утворень, до яких входила (була частиною Речі Посполитої, Литовського князівства і Польського королівства, раніше – Великого князівства литовського) після того, як – не без зовнішньої агресії татарів – відбувся розкол Київської Русі, і не було власної держави як суб'єкта політики. Держава Богдана Хмельницького була першою такою державою після Київської Русі, проіснувала не довго – приблизно 10 років, але значення цього прикладу було настільки великим, що всі наступні процеси націєтворення спиралися на цей досвід і мали в колективному несвідомому, в колективній історичній пам'яті ці перемоги.

Яскравим є приклад псевдонацієтворення після більшовицького перевороту. Був диктатор (на кшталт Гітлера), була комуністична ідея і була підтримка певної частини суспільства, а щодо іншої, нелояльної, частини застосовувалися репресії, Голодомор, інші способи придушення невдоволених. І все ж таки була створена нація «советский народ».

Сучасне російське суспільство. Лідер є? Безумовно. Національна ідея є? Ще й яка! «Мы – самое крутое государство, которое уважает и боится весь мир!» З підтримкою населення не так все просто, оскільки є велика опозиційна частина, яка нелояльна і з якою йде боротьба влади, що є напівдиктатурою.

Коротко про сучасні українські реалії. На жаль, у нас немає національного лідера, людини, яка б могла якимось чином стати лідером для всіх українців – при тому, що серед українців дуже різні погляди, щодо історії зокрема. Національна ідея – вона-то є, але не все гаразд, оскільки немає консенсусу. Що стосується консолідації суспільства, також багато проблем. Наприклад, є значна опозиція, проти якої зараз ведеться потужна інформаційна війна олігархічною владою. Під опозицією маю на увазі не опозиційні партії, і тим більше не «Опозиційний блок» (який насправді ніяка не суспільна опозиція), а громадянську опозицію. Будь-який лідер громадянської опозиції, який проявляє зараз хоч якусь активність на політичній арені і в суспільному житті, відразу зазнає дискредитації, в громадській свідомості нагромаджується багато негативу, і суспільство, по-суті, веде війну із самим собою. Одні захищають, інші нападають, щось таке відбувається – замість здійснювати процеси саме націєтворення.

Підсумовуючи свій не надто оптимістичний виступ, хочу назвати себе виваженим оптимістом. Це бродіння, нестійка рівновага, бурхливі процеси не можуть існувати довго, так не буває, у щось воно вилетіть. Вірю, що національний потенціал (у громадянському, а не етнічному розумінні) достатньо сильний, щоб вийти з позитивними результатами. Працюю сам та закликаю вас як науковців, як інтелектуалів над цим працювати та сприяти націєтворенню.

* * *

Д и с к у с і я

Василевська Т.Е.:

– Ідея національної ідеї та ідея національного лідера – це у нас вже говорено-переговорено, дуже довго, і нічого немає, чомусь немає ідеї і чомусь немає лідера. Можливо, йдемо хибним шляхом. Можливо, це шлях модерного (чи домодерного) суспільства, а нам замість ідей потрібно шукати цінності. Як у Франції: «Свобода, рівність, братерство!» І тут вже, як Ви говорили, можливо виділити українські

цінності, сказати, що українці хочуть, тобто вже навіть емпіричним шляхом їх якось експлікувати.

Щодо лідера – можливо, не потрібно чекати, що прийде месія і кудись нас поведе. Історичний приклад – президент Рейган був сильним президентом тільки тому, що у нього була дуже сильна команда. Так само президент Буш-молодший. Можливо, це наші якісь утопічні очікування, які не справджуються і ми «провисаємо».

Смольніков Ю. Б.:

– Ви згадали Річ Посполита. Жахливий період – війна, вбивства, голод. За статистикою мінімум 50 % населення України тоді зникло, Україна знелюдніла. Сучасний історик Яковенко досліджував це. Мені здається, що дійсно треба вибрати якісь цінності. Відродження – а що відроджувати? Доволі поширеною є думка, що відродження в принципі немає, просто під оболонкою «відродження» (як це подається суспільству) йде створення, винаходять потрібні міфи. Як по-Вашому?

Горностаї П. П.:

– Щодо цінностей, цілком з Вами згодний. Але, про це вже говорилося сьогодні, щоб цінності працювали на державо- та націєтворення, потрібен хоча б якийсь мінімальний консенсус між цими цінностями. Над цим потрібно працювати. Скажімо, цінності національно-визвольної боротьби, цінності пов'язані з УПА та цінності, пов'язані з Червоною Армією – їх дуже важко поєднати. Цінності, пов'язані з людським життям, були знецінені впродовж ста років – ці травми ще не пережиті, вони болять, вони існують дуже глибоко в суспільному несвідомому, але досі не заліковані, і з цим теж потрібно щось робити. Насправді тут дуже-дуже багато проблем для, скажімо, соціальних психологів, для соціальної психотерапії. Ми, на жаль, є суспільством пост-геноцидним. Можливо, ви з цим погодитесь, а можливо, ні. Вважаю, те що сталося 85 років тому – це настільки жахлива колективна травма, після якої ми досі не одужали як суспільство, і, можливо, це є гальмом для певних процесів, можливо, тому немає лідера, ще чогось іншого – через те, що тут щось таке [негарзд]. Після такого підйому, який був чотири роки назад, зараз суспільство потрапило в певну стагнацію. Моє припущення (є публікація про це), що суспільство через нову травму впродовж цих чотирьох років певним чином регресувало і потрапило в ту колективну травму, яка не була завершена. Після більшості колективних травм потрібно не менше трьох поколінь, щоб суспільство вилікувалось, однак за умови, що здійснюються певні дії знецінення. Наприклад, те що здійснюється з єврейською нацією після колективної травми Голокосту, після геноциду. Дуже багато (величезна кількість) практичних психотерапевтичних програм, що працюють з жертвами та нащадками жертв Голокосту – і жодної програми, яка б працювала вісімдесят років назад, п'ятдесят років назад чи зараз з жертвами і нащадками жертв Голодомору. Більше того, впродовж двадцяти років ця травма просто насильницьким шляхом витіснялась, заборонялося навіть говорити про це. Тому ця травма має настільки велику негативну силу, що треба приблизно двісті років, щоб суспільство могло з цього вийти.

Щодо цінностей – жертви Голодомору і ті, хто здійснював відбір зерна, їхні нащадки досі живуть поруч, і це теж дуже велика проблема. Треба якось із цим розібратися («розрулити», «розкрутити»), і тоді, можливо, будуть якісь позитивні зрушення.

Жовтянська В. В.:

– Сьогодні на круглому столі червоною ниткою проходить тема національної консолідації, ця тема підіймалась майже в половині доповідей. Медіаграмотність розглядалась як чинник такої консолідації, також національна ідея, навіть зовнішні загрози (і це справді дуже потужний чинник). На мою думку, національна консолідація є не тільки ресурсом, але за певних умов стає загрозою, не менш сильною, ніж ресурсом. А саме тоді, коли починає розглядатися як самоцінність (межова цінність). Для ефективного функціонування якраз демократичного суспільства полярність думок, цінностей, ідей, візій (тут говорилось, що має бути одна спільна візія – зовсім не обов'язково, їх має бути принаймні дві, а краще полілог) є передумовою формування різних політичних ідеологій, різних політичних думок та різного ставлення до цих думок за рахунок їх варіативності і полісуб'єктності, і зрештою формування справжніх ідеологічних партій (чого зараз в Україні немає). Мені видається, що саме цей момент є не меншою загрозою і викликом для націєтворення, ніж, приміром, та ж зовнішня загроза. Тому що превалюючим на сьогодні визначенням нації є визначення саме як громадянської нації. Громадянська нація – це спільнота людей, які реалізують свої інтереси і потреби за допомогою політичного механізму держави. Те, наскільки ефективно функціонує цей політичний механізм держави, може розглядатися як показник успішності процесу націєтворення. Саме в цьому плані в Україні є дуже значні проблеми. Відсутність тих же справжніх ідеологічних партій означає відсутність інструменту справжнього впливу громадян, народу, на політичне життя і можливості реалізації власних інтересів. Починали дискусію з того, чи є народ джерелом влади, чи її носієм? То наш народ в кращому випадку є джерелом, але точно не носієм влади, та й джерелом дуже часто формально, на жаль.

Повертаючись до національної ідеї, тут та сама ситуація. Якщо ми кажемо, що держава є просто механізмом, який обслуговує інтереси і запити суспільства, громадян, а разом з тим говоримо, що потрібно ще обґрунтувати якусь ідею, то ми тим самим вказуємо, що є щось більш цінне, ніж ці існуючі інтереси і запити громадян. Насправді ж держава просто їх обслуговує, ті що є. Це не означає, що ми не можемо пропонувати нові ідеї, але якщо кажемо, що є якась надцінна ідея, то це вже якийсь, вибачте, психіатричний термін. Не дарма казуси з надцінними ідеями якраз і з'являються у суспільствах, які тяжіють до тоталітаризму, у тій же Росії. Тому що це, власне, їхній спосіб функціонування – ці надцінні ідеї. В демократичному ж суспільстві це має бути політичний механізм обслуговування вже існуючих ідей і інтересів спільноти. Це не значить, що інтелектуал не може пропонувати свої ідеї спільноті, і бажано, щоб це була не одна, а багато ідей, щоб вони обговорювались і приймались (або не приймались) цією спільнотою.

Горностаї П. П.:

– Дуже добра думка, що ідея може стати джерелом тоталітаризму – я повністю згодний, у мене навіть є стаття про це («Убивающие дракона», можна знайти в інтернеті). Пишу російською мовою, оскільки маю велику аудиторію з Росії тих, хто читають мої статті. Ми з ними полемізуємо (сваримось тощо), але читають. В цій статті пишу про тоталітарну ідеологію. Але відсутність ідей – це інша крайність. Гадаю, ідею треба не ставити на верхівку політики – це вже буде тоталітаризм, а ідея повинна йти знизу, вона повинна жити і бути зреалізованою.

Що стосується національної консолідації – так само палиця з двома кінцями, як уже сказав, повної консолідації, мабуть, немає, але якщо процеси йдуть позитивно і гармонійно, то переважна частина суспільства або підтримує, або лояльна, адже так? І лідер повинен бути саме національним лідером. Я все-таки вважаю (можливо, помиляюся), що дуже великою залишається роль національного чи політичного лідера, без якого багато речей не може відбуватися. Україні потрібен, напевне, такий лідер як Шарль де Голль, котрий, коли став президентом, сказав: я, ставши президентом, буду президентом всіх французів, я вдячний тим, хто голосував проти мене, ваші інтереси я буду так само підтримувати й реалізовувати, як і інтереси тих, хто голосував за мене. На жаль, після величезної емоційної підтримки такого нашого лідера як Віктор Ющенко, він не став президентом всіх українців. Можливо, цим лідером міг би стати В'ячеслав Чорновіл, але він трагічно загинув, не без зовнішньої допомоги, я так думаю. Щодо консолідації це, мабуть, спірне питання – чи потрібна вона повна, чи не потрібна? В умовах війни вона, мабуть, необхідна. В умовах мирного часу, коли немає зовнішньої загрози, її не буде, і це нормально. Як сказав, здається, Черчилль, що немає гіршої форми правління, ніж демократія, але ніхто кращої не придумав. А демократія – це щось таке як сучасний парламент: дискусії, сварки, навіть бійки. Якщо в такому котлі варяться якісь позитивні результати, то це, вважаю, добре. Але знов-таки результатом мають бути якісь політичні рішення, які є певним чином консенсусні, без цього неможливе ніяке державне і національне [будівництво].

Чорна Л. Г., к. психол. н., с. н. с.,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
в. о. завідувача лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин

– Стосовно тверджень Валерії [Жовтянської]. Може бути безліч ідей, різних думок, партій, течій тощо, але безумовною має бути одна річ, щодо якої має бути повний консенсус: що ми українці, а не громадяни російської держави. Якщо у певної частини населення існує в голові, що їх Путін прийде й захистить – це допустимо? Ні, це не допустимо! Тобто є одна річ – українська ідентичність – де повністю повинні бути консолідовані, все інше різноманіття лише сприяє зростанню нашої нації. Декілька національних ідей тільки збагачуватимуть нашу ідентичність.

Горностай П. П.:

– Повністю з Вами погоджуюся, але, на жаль, дуже велика частина українських громадян (соціологи, можливо, назвуть більш точну цифру) – причому це не «громадяни» «ДНР» / «ЛНР» – підсвідомо не вважають себе українцями, а тяжіють до Радянського Союзу.

Яремчук О. В.:

– То яка ж національна ідея України, і чому українці не підтримують національну ідею на виборах?

Горностай П. П.:

– Чому не підтримують, про це говорилося сьогодні, зокрема Олексій Максимович [Розумний] розповідав про маятник, це, вважаю чудова відповідь, одна з можливих. Не говорив про це, оскільки відповідь звучала не в одній доповіді сьогодні.

Плющ О. М.:

– Тут говорили о национальной идее, национальном мифе. «Золотой век» – когда он у нас был, в какой период?

Горноста́й П. П.:

– Про це слід запитувати істориків. (**Плющ О. М.** – Но ведь говорилось о национальном возрождении. Какой это период для Вас?). Назвав би два моменти. Це доба київських князів. І доба Хмельниччини. Можливо, також короткий період 1918–1920 рр.

Плющ О. М.:

– С точки зрения банальной логики, почему говорите, что украинцы не поддерживают национальную идею на выборах? Возьмем выборы Ющенко и Порошенко – получается, национальную идею поддерживают те, кто голосовал против них?

Горноста́й П. П.:

– У 1991 році, коли були вибори президента, не обрали Чорновола. Національна ідея не була підтримана на наступних виборах, коли не обрали Кравчука, який на той момент вже став проукраїнським, а обрали Кучму. Щодо виборів Ющенко – начебто національна ідея була обрана, але щось із цим сталося далі, якось ця ідея була загублена. На останніх виборах була, практично, підтримана олігархічна влада, а не національна ідея.

Плющ О. М.:

– С точки зрения формальной логики тут [противоречие].

ЗАКЛЮЧНЕ СЛОВО

СУШИЙ О. В.
д. н. держ. упр., завідувач лабораторії
методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України,
керівник круглого столу

Шановні колеги!

Надзвичайно вражена і задоволена тим, як ми сьогодні спілкувались. Почали о десятій ранку і до пів на п'яту пропрацювали майже без перерв. І втома, яка в нас є, вона позитивна. Хочу щиро подякувати та сподіваюся на продовження нашого з вами спілкування й надалі.

Кажуть, що майбутнє науки пролягає у міждисциплінарності. Те що сьогодні зібралися тут психологи, історики, держуправлінці, філософи, політологи, фахівці з соціальних комунікацій – це зібрання вже самим своїм фактом свідчить про те, що розмова щодо проблематики націєтворення, зокрема українського, може відбуватися у міждисциплінарному полі. На сьогодні ця проблематика найбільш потужно представлена в історико-філософських та соціально-політичних дослідженнях. У той час як у соціальній психології ця проблематика майже не порушена (за винятком окремих статей, про що я говорила у своєму виступі на звітній сесії Інституту). Одним із завдань науково-дослідної теми, яку розробляє лабораторія методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень ІСПП НАПН України є розробка концептуальних засад соціальної психології націєтворення як напряму дослідження. Сьогоднішня дискусія свідчить, що у соціально-психологічному середовищі можливо і потрібно обговорювати проблематику націєтворення – враховуючи при цьому той потужний багаж, який напрацьований в інших галузях соціогуманітарного знання.

Дякую всім! Всього найкращого! До нових зустрічей!

ЗМІСТ

СЛОВО ДО ЧИТАЧА (Суший О. В.)	3
ВСТУПНЕ СЛОВО. ПРИВІТАННЯ УЧАСНИКІВ (Слюсаревський М. М.)	4
НАЦІЄТВОРЧИЙ ПРОЦЕС: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА	
Татенко В. А. Мотивація націєтворення як предмет соціально-психологічного дослідження	6
Римаренко С. Ю. Трансформація соціокультурних ідентичностей (2014-2017 рр.)	12
Розумний О. М. Соціокультурна гойдалка між «Заходом» і «Сходом»: кінець балансування чи зміщення рівноваги?	21
Смольніков Ю. Б. Історична міфотворчість у націєтворенні в пострадянських республіках	28
Яремчук О.В. Націєтворчий потенціал історичної психології	31
Василевська Т. Е. Роль інтелектуалів в процесах Українського націєтворення	39
КОНСТРУКТИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІЄТВОРЕННЯ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ	
Гнатенк П. І. Формування української національної ідентичності: сучасні виклики	41
Кухарук О. Ю. Війна у цивільному світі: конфлікт ідентичностей в процесі націєтворення	44
Половинчак Ю. М. Мовний дискурс як соціально-психологічний чинник суспільного розвитку в Україні	46
Никоненко Л. В. Про мову ворожнечі в умовах воєнного конфлікту	50
ЧИННИКИ ТА МЕХАНІЗМИ СУСПІЛЬНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ	
Гранчак Т. Ю. Медіаграмотність як чинник суспільної консолідації	55
Susskaya O. A. Problems of democratization and humanization of mass communication in the modern information space of Ukraine	60
Жовтянська В. В. Ресурси та загрози групової консолідації в процесі націєтворення	62
Кожемякіна О. М. Ціннісне підґрунтя довіри як чинника суспільної консолідації	64
Семенець-Орлова І. А. Розвиток культури громадянськості українців як фактор успішного завершення демократичного транзиту	66
ПЕРСПЕКТИВИ ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ В УМОВАХ ЗОВНІШНІХ ТА ВНУТРІШНІХ ВИКЛИКІВ	
Кисельов С. О. Національна консолідація і національна ідея	69
Горностаї П. П. Яка національна ідея України, і чому українці не підтримують національну ідею на виборах?	71
ЗАКЛЮЧНЕ СЛОВО (Суший О. В.)	78

